

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Ю.А. Хоптяр

Етнологія

*Видання друге,
перероблене і доповнене*

Кам'янець-Подільський
2008

ББК 67.3
X-78

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-993 від 4 травня 2005 р.)

Рецензенти:

Винокур І.С., доктор історичних наук, академік АНВШ
України, професор;

Марчук В.В., доктор історичних наук, професор;

Філінюк А.Г., кандидат історичних наук, професор.

Хоптяр Ю.А.

X-78 Етнологія: Навчальний посібник. / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2008. – 160 с.

ISBN 978-966-1638-08-1

Запропоноване видання рекомендується широкому загалу: вчителям та викладачам, студентам, учням загальноосвітніх шкіл, усім, кому небайдужий етнічний процес у світі взагалі і в Україні зокрема.

Доступність та логічність викладу, чіткий понятійний апарат сприятимуть кращому засвоєнню навчального матеріалу з етнології, що відповідає навчальній програмі.

ББК 67.3

ISBN 978-966-1638-08-1

© Ю.А. Хоптяр, 2008

© ПП Медобори-2006, 2008

Передмова

Бурхливі події останніх десятиліть з новою силою примусили людство звернути увагу на проблеми етнічності. Процеси розширення міжкультурних зв'язків, об'єднання Європи, розпад цілого ряду багатонаціональних держав, етнічні конфлікти повністю відкинули гуманістичні ілюзії про єдине людство. У зв'язку з цим виникла нагальна необхідність у поглибленому вивченні етнічних процесів минулого і сьогодення. З цією метою у навчальні плани університетів була включена нова дисципліна "Етнологія", що передбачає вивчення і засвоєння студентами питань теорії етносу, етногенезу і етнічної історії, традиційних і сучасних форм життєдіяльності етносів різних континентів, особливостей міжетнічної комунікації, етнічної картини світу, етнічної свідомості та інші.

Осмислення вказаних проблем одразу наштовхується на неоднозначність базових понять і термінів, неадекватність існуючих теоретичних висновків сучасним умовам. Для української системи вищої освіти ця обставина ускладнюється тим, що ряд основних розділів етнології у вітчизняній науці у наш час не отримали остаточної розробки і залишаються дискусійними.

Становлення етнології як самостійної науки розпочалося з вивчення європейцями культур інших народів у попередні сторіччя. Проте дослідження етносів через різноманітність культур і в умовах сьогодення залишається одним із основних завдань етнології, серед яких найбільш важливими виступають проблеми функціонального призначення етнічної культури, її рівнів, взаємозв'язку з іншими типами культур та інші. Одноразово постійно у полі зору дослідників знаходиться питання співіснування культур з різними рівнями розвитку. Дослідження якісних відмінностей традиційної і модернізованої культур, їх структурних особливостей, значення обрядів, звичаїв, ритуалів допомагає глибше зрозуміти своєрідність кожної окремої етнічної культури. Нарешті, існування і розвиток кожного етносу у багатьох випадках залежить від різноманітних форм його взаємозв'язку з іншими етносами. Знання про різні види етнокультурних контактів і концепцій міжетнічних комунікації покликані пояснити механізм розвитку і функціонування сучасних етнічних процесів, форми трансформації культури та способи засвоєння людиною культури іншого етносу.

Сучасний світ охоплений дією протилежних тенденцій: інтеграцією і диференціацією. Тому результатами міжетнічних комунікацій виступають як поступальне зближення етносів, так і не менш серйозні процеси відчуження та ворожості. Питання про природу і детермінанти міжетнічних конфліктів є найбільш гострим і актуальним у сучасній етнології. Історична практика останніх десятиліть переконливо доводить, що етнічні конфлікти можна розрізняти за типами проявів та способами розв'язання. У той же час накопичений досвід їх вивчення дозволить розробити механізм регулювання та управління ними.

У запропоноване видання включено також ряд тем, пов'язаних з етнографічним вивченням різних етносів усіх континентів земної кулі. У них розглядаються найважливіші етапи етнічної історії різних народів; подається нова, сучасна класифікація народів світу за антропологічними, господарсько-культурними та іншими ознаками; висвітлюється історія походження народів; історична динаміка господарства, соціальної структури суспільства, матеріальної і духовної культури. Окрема тема присвячена проблемам етносів України.

Вказані проблеми були покладені в основу запропонованого видання, тематика якого обумовлена не тільки логічним взаємозв'язком основних складових частин та дослідницьких проблем етнологічної науки, але і вимогами державних програм, які по відношенню до такого роду літератури носять нормативний характер. Автор намагався досягти відповідності цих двох обставин у своїй праці, для чого було використано чимало як навчальних, довідникових, так і монографічних джерел з етнології та етнографії.

Для закріплення і поглиблення розуміння вивченого матеріалу в кінці видання подано запитання для самоперевірки, словник спеціальних термінів, вказана рекомендована література. Така побудова роботи, треба сподіватися, сприятиме ефективному вивченню та сприйманню основних проблем етнології.

Тема 1

ЕТНОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ СУМІЖНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

1. Поняття, предмет та завдання етнології

Історія людства є насамперед історією народів або етносів. *Етнос* (гр. ethnos – народ) – це кровноспоріднена географічна та культурно-історична спільнота людей на будь-якому етапі свого розвитку. Вперше цей термін застосували стародавні греки по відношенню до інших народів, які відрізнялися від них мовою, звичаями, віруваннями, побутом, цінностями.

Етноси формувалися в різні часи, на різних територіях зі своїми власними характеристиками, зовнішністю (антропологією) та мовними, культурними і релігійними особливостями. *Історичними типами* етносів прийнято вважати: рід, плем'я (первіснообщинна доба), народність (рабовласницька та феодальна доба), нація (індустріальна доба). Етноси перебувають на різних стадіях свого розвитку, тому характерно, що і тепер існують народи які живуть родами та племенами (наприклад, австралійські аборигени, південноафриканські бушмени та інші).

Сама назва науки етнології походить з грецької мови і складається з слів ethnos – народ і logos – слово. *Етнологія – це наука про походження, розвиток та сучасне життя етносів (народів), їх взаємодію, закономірності історичного та культурного розвитку.* Своєрідність кожної науки визначається її власним предметом вивчення. *Предметом* етнології є:

1. Матеріальна культура народів.
2. Обряди, звичаї, вірування.
3. Системи виховання.
4. Розселення народів.
5. Демографічні процеси.
6. Етнічна самосвідомість.

У зв'язку з цим, етнологія має свою *внутрішню будову* і поділяється на:

- етнічну антропологію (досліджує процес виникнення народів);
- етнічну соціологію (вивчає форми самоорганізації та типи етнічних груп);
- етнічну психологію (досліджує етнічну самосвідомість народів);

- економічну етнологію (вивчає проблеми господарської діяльності народів);
- етнодемографію (досліджує демографічні процеси приросту населення, його міграції);
- етнічну географію (вивчає питання географічного розселення);
- етнопедагогіку (вивчає особливості виховання).

Завдання етнології:

1. Вивчення етнологічної історії народів.
2. Вироблення теоретичних термінів, накопичення знань про етнічні спільноти, їх взаємодію.
3. Осмислення сутності сучасних знань про етнос.
4. Систематизація знань суміжних з етнологією наук: історії, філософії, теорії етносу, історії культури, фольклористики, етнографії.
5. З'ясування ролі і місця українського етносу в європейському та світовому контексті.
6. Вироблення конкретних рекомендацій для урядів держав відносно вирішення етнічних та міжетнічних проблем та конфліктів.

Таким чином, етнологія вивчає процеси формування і розвитку різних етнічних груп, форми їх культурної самоорганізації, закономірності їх колективної поведінки та інше. *Значення* етнології полягає у дослідженні причин виникнення різних народів, їх характерних рис, обрядів, вірувань, а також у виробленні державної політики, що сприяла б розвитку міжнародних відносин та запобігала б міжетнічним конфліктам. Наявність етнологічних знань дозволяє легко орієнтуватися у сучасному світі, надійніше і впевненіше почувати себе в ньому.

2. Методи етнології

Кожна наука передбачає вивчення свого об'єкту за допомогою певних методів, які існують також і в етнології. Загалом їх можна поділити на *загальнонаукові і спеціальні*. До *загальнонаукових* методів належать *історичний і соціологічний*, а до *спеціальних* – *метод польових досліджень*.

Історичний метод в етнології ґрунтується на таких методах збору інформації, як вивчення *археологічних матеріалів та письмових джерел*. Вивчення *археологічних матеріалів* дозволяє відновити і реконструювати етнічну і культурну історію народів. На відміну від всіх інших способів отримання первинної інформації вивчення археологічних матеріалів є самим надійним і достовірним, так, як дозволяє досить точно встановити час відповідних історичних подій або вік предметів культу-

ри. Висока ступінь достовірності цього методу ґрунтується на сучасних способах вивчення і оцінки археологічних матеріалів.

Вивчення *письмових джерел* також виступає надійним способом отримання необхідної інформації. Серед письмових джерел використовуються історичні описи народів, створені представниками окремих народів, учасниками географічних експедицій, а також звіти дипломатів і місіонерів, повідомлення мандрівників, купців, моряків та інших. У наш час у церковних, музейних, історичних та інших архівах різних держав існує чимала кількість ще не вивчених письмових джерел, що вміщують корисну і цінну інформацію про життя і культуру народів світу в різні історичні епохи.

Соціологічний метод включає у себе сукупність дослідницьких методів, технічних прийомів та способів збору, обробки й аналізу інформації про дані, що містять інтерес для етнологічної науки. До нього належить окрема група методів, серед яких *опитування* (анкетування чи інтерв'ю), *спостереження*, *вибіркове обстеження* та інші.

В етнології до категорії *спеціальних* методів належить *метод польових досліджень*. Цей метод набув широкого поширення з середини XIX ст., коли у колоніальних держав з'явилася необхідність повних і всебічних знань про залежні народи, способи їх господарювання, звичаї, вірування, психологію. Сутність цього методу полягає у тривалому перебуванні дослідника в межах проживання певного народу. Дослідник у такому випадку бере участь у повсякденному житті певної етнічної групи в якості її повноцінного учасника. У сучасній етнології метод польових досліджень застосовується у вигляді сезонного виїзду наукових експедицій для збору відповідної інформації і матеріалів. Поруч з цим, вказаний метод має свої недоліки, один із яких полягає у тому, що проведення польових досліджень проходить у зручний і сприятливий для дослідника час, а в міжсезонний період спостереження і дослідження не проводяться.

Методична база етнології не обмежується тільки вказаними методами наукового пізнання. Сучасні процеси взаємної інтеграції різних сфер наукових знань вимагають застосування етнологією наукових методів різних суміжних дисциплін. Особливо корисними і раціональними виявляються методи етнографії, демографії, психології, соціології.

3. Зв'язок етнології з іншими науками

Етнологія безпосередньо взаємодіє з іншими науками, серед яких найбільш близько до етнології за предметом своїх досліджень стоять *антропологія, соціологія, культурологія, етнографія, психологія, політологія, демографія, географія, історія*.

У етнології з *антропологією* спільними проблемами виступає походження рас, їх розподіл по континентах, зміна зовнішнього вигляду людей в результаті культурно-історичного процесу. У деяких державах поняття “етнологія” і “антропологія” розглядаються як синоніми. Незаперечуючи тісний взаємозв'язок етнології і антропології, варто підкреслити, що ці науки є цілком самостійними і окремими.

Народи як об'єкт вивчення етнології є результат розвитку не тільки природних, але і соціокультурних процесів. Тому етнологія тісно пов'язана з *соціологією*. При цьому варто зазначити, що етнологія і соціологія мають спільну історію, єдині коріння і, в зв'язку з цим, виникла самостійна дисципліна “етносоціологія”. Предметом дослідження соціології виступають соціальні групи і прошарки, соціальна структура, соціальні інститути, і тим самим соціологія орієнтується на дослідження форм соціальної взаємодії в середині етносу між людьми. Ці ж проблеми складають науковий інтерес і для етнології.

Етнологія тісно пов'язана з *культурологією*. Під культуурологією розуміють науку, що вивчає історію і теорію культури, історію культуурологічних вчень, філософію культури та інше. Етнологія вивчає специфіку культури народів, що їх відрізняє один від одного. Крім того, спільним між цими науками є вивчення культурних зв'язків між народами.

Із усіх суміжних з етнологією наук, найбільш близькою виступає *етнографія*. Предметом етнографії, що виникла в середині XIX ст., було вивчення спільного і відмінного між народами, їх етнічного обліку, а основним методом дослідження – безпосереднє спостереження життя народів. Термін “етнографія” застосовується в різних значеннях. В ряді випадків він вживається для визначення досліджень описового характеру на відміну від етнології, що розглядається як теоретична, узагальнююча наука про народи світу.

Досить важливе значення для етнологічних досліджень має взаємозв'язок етнології з *психологією*. Психологія вивчає психічний стан людини, її стереотипи поведінки і сприйняття, типові характери, психічні аномалії. У психології проблемою взаємозв'язку індивіда з оточуючим середовищем займається соціальна психологія, знання якої виявляються корисними і для етнології. Особливо це стосується питань рольової, нормативної чи протиправної поведінки людини, механізмів формування стереотипів свідомості і етнічної самосвідомості. Етнопсихологічні знання необхідні для розробки науково обґрунтованої національної політики, формування толерантності в міжетнічних відносинах.

Чимало спільних проблем існує в етнології і *політології*. Утворився навіть науковий напрямок, що досліджує питання взаємодії етносів з політикою і називається етнополітологією. Предмет вивчення цього напрямку – місце і роль етносів в історії, у політичному житті суспільства, їх взаємодія між собою, з державними органами, закономірності розвитку етнополітичних процесів, шляхи і методи врегулювання етнополітичних конфліктів та забезпечення стабільності в кожній державі і у світі в цілому.

4. Становлення етнології як науки

Історія будь-якої області наукових знань свідчить, що її виникнення завжди було обумовлено практичними потребами людей. Становлення етнології як науки є яскравим тому підтвердженням. Багаточисельні історичні дослідження вчених-етнологів різних країн переконують нас, що протягом всієї історії людства у людей існувала потреба у знаннях не тільки про свій народ, його традиції і звичаї, але і про культуру сусідніх народів. У зв'язку з цим, протягом кількох століть накопичувалися етнографічні знання про близькі і далекі народи. Такі повідомлення ми знаходимо в міфах, казках, легендах народів античного світу, Месопотамії, Єгипту, Персії.

Чимало етнологічних знань було накопичено ще до *епохи античності* (II-I тис.до н.е.). Тому в Стародавній Греції і Римі здійснювалися перші спроби систематизувати ці знання. Вони послужили основою для створення перших етнографічних описів, характерною рисою яких став етноцентризм, тобто поділ народів за рівнем їх культурного розвитку на цивілізовані і дикі. При цьому еталоном для авторів цих вчень завжди була власна культура. Так, давньогрецький історик *Геродот* (480-424 рр. до н.е.), названий “батьком історії”, здійснив детальний опис життя скіфів, а географ і історик *Страбон* (63-24 рр.до н.е.) у своїй 17-томній географії залишив дослідження багатьох стародавніх народів. Римський письменник і вчений *Пліній Старший* (24-79 рр. н.е.) у своїй “Природній історії”, що складалася з 37 томів, детально описав історію і побут римлян. Інший римський історик *Тацит* (58-117 рр.н.е.) у нарисі “Німеччина” описав релігію, суспільний устрій та побут стародавніх германців.

У раннє *Середньовіччя* (II пол.I тис.н.е.) в результаті демографічних, економічних та соціальних змін інтерес до етнографічних знань у Західній Європі знижується, а центрами їх накопичення і зберігання стають Візантія, Китай і Арабський Схід. Однак, на початку II тис.н.е. спостерігається відродження інтересу до етнологічних знань у держа-

вах Західної Європи, що пояснюється інтересами католицької церкви і колоніальною політикою європейських держав. Хрестові походи, мандрівки місіонерів і купців, географічні відкриття дозволили західноєвропейцям зібрати обширну етнографічну інформацію. У XII-XVII ст. з'являється велика кількість місіонерських матеріалів про народи Африки, Америки, Південно-Східної Азії, а пізніше Океанії і Австралії.

З епохи *Просвітництва* (XVIII ст.) починається підготовчий етап формування етнології як окремої науки про народи. На той час панівною була теорія географічного детермінізму, у відповідність з якою людина, народи і їх культура розглядалися як продукти природного середовища. Обширний етнографічний матеріал став основою для створення теорії поступального розвитку окремих народів і культур.

Безпосереднє виникнення *етнології як самостійної науки відбулося у 30-х рр. XIX ст.* і було пов'язане з необхідністю теоретичного пояснення відмінностей в культурному розвитку народів, розуміння механізмів формування і особливостей етнічної психології, визначення причин расових відмінностей, встановлення взаємозв'язку етнічних особливостей і суспільного устрою, визначення причин розквіту і занепаду культури та історичної ролі того чи іншого народу. У відповідь на ці проблеми почали виникати теорії, концепції, наукові напрямки і школи, які поступово трансформувалися в окрему науку про народи, що назвала етнологією.

Запровадження *терміну “етнологія”* для назви самостійної науки про народи належить французькому вченому *Жан-Жаку Амперу*, який у **1830 р.** розробив загальну класифікацію антропологічних (гуманітарних) наук, серед яких виділив і етнологію. Офіційними фактом народження етнології як науки стало заснування в **1839 р.** *Паризького товариства етнології*. Однак ця подія стала поштовхом для початку гострої науково-теоретичної дискусії різних напрямків і шкіл про предмет, мету і місце даної науки, яка, до певної міри, триває і тепер.

Спочатку етнологія розвивалася як наука про “відсталі” народи, що не створили своєї державності. У такому стані вона проіснувала до поч. XX ст., коли стали з'являтися поняття про етноси як про своєрідні спільноти людей, що не залежать від рівня їх соціально-культурного розвитку. Цей методологічний підхід домінує в етнологічній науці і в наш час.

У II пол. XIX ст. етнологія швидко розвивалася у країнах Західної Європи. Цей процес стимулювався глобальною територіальною експансією європейців, в ході якої вони зіткнулися з народами і культурами, зовсім несхожими на їх власні. Колоніальна політика економічно

розвинених держав вимагала різноманітних знань про підкорені народи. Основну масу необхідної інформації могла дати тільки етнологія, і тому нова наука користувалася підтримкою урядів держав метрополій. Одночасно, в залежності від політичних та економічних інтересів різних країн, розвиток етнології у Великобританії, Німеччині, Росії, США, Франції та інших державах мав свої особливості.

У *Великобританії* етнологія розвивалася як складова частина антропології. В середині XIX ст. на основі дослідження кісток неандертальців постала проблема реконструкції історії людства і його культури. Так, в складі антропології з'явився новий науковий напрямок, що отримав назву соціальна антропологія. В науковий обіг цю назву ввів один із засновників англійської антропології – *Джеймс Фрезер*, який 1906 р. назвав так свій напрямок етнографічних досліджень. У наш час представники англійської “соціальної антропології” орієнтують свої наукові інтереси на вивчення різних етнічних груп як носіїв різноманітних культурних традицій.

Найбільш глибокі традиції наука про народи здобула в *Німеччині*, де ще в 1789 р. сформувався науковий напрямик народознавства, що мав за мету вивчення народів, які проживали за межами Європи. В 30-ті рр. XIX ст. для загальної назви дослідження інших народів почав використовуватися термін “етнологія”. У II пол. XIX ст. поняття “народознавство” і “етнологія” почали розглядатися як рівноцінні.

Виникнення і розвиток етнології в *США* проходило дещо пізніше, ніж у розвинених європейських країнах. Спочатку американська етнологія формувалася як наука, що вивчала фізичну антропологію расових і культурних відмінностей. Такий напрямок розвитку визначався відомим істориком та етнографом *Генрі Льюїсом Морганом* (1818-1881). Його дослідження роду, класифікація типів шлюбно-сімейних відносин, періодизація історії людства на цілі десятиліття визначили тематику досліджень американської етнології. Однак, в середині 50-х рр. XIX ст. зусиллями *Франца Боаса* наукові орієнтири етнології суттєво звужуються, і вона зосереджується тільки на проблемах культурних особливостей народів, що називалося культурною антропологією. Саме цей напрямок пізніше трансформувалася у етнологію.

У *Франції* процес становлення етнології також мав свою специфіку. Спочатку науку про народи називали етнографією. Ця назва зберігалася до кінця XIX ст., коли дослідники усвідомили наукову неповноцінність етнографічних матеріалів через відсутність у них історичних документів і теоретичних узагальнень. Доповнення цієї інформацією дозволило етнографії на поч. XX ст. перетворитися в етнологію.

Формування етнології в Росії відбувалося у I пол. XVIII ст., коли в результаті кількох етнографічних експедицій було зібрано і систематизовано обширний матеріал про різні народи Російської імперії. Це було пов'язано з приєднанням нових територій і включенням до імперії багатьох народів. Часом народження російської етнології прийнято вважати утворення в **1846 р. Російського географічного товариства**. Тоді голова відділу етнографії *К.М.Бер* (1792-1876) виступив з програмною доповіддю “Про етнографічні дослідження взагалі і в Росії зокрема”, у якій визначалося, що основна робота повинна зосереджуватися на вивченні народів, географії і корисних копалин.

Ідеї К.М.Бера розвинув і активно реалізовував його наступник на посаді голови того ж відділу критик, історик, етнограф *Н.І.Надеждін* (1804-1856). Він виступив з програмою “Про етнографічне вивчення народності російської”, в якій передбачалося вивчення: “1) побуту речового; 2) побуту життя; 3) побуту морального, 4) мови”.

Особливе місце в історії російської науки займає наукова діяльність вченого, мандрівника *М.М.Миклухо-Маклая* (1846-1888), який намагався довести єдність людського роду, фізичну і психологічну рівноцінність всіх рас і народів. Дослідження життя папуасів Нової Гвінеї і народів Океанії, їх матеріальної і духовної культури дозволили вченому обґрунтовано заперечувати сутність расистських теорій.

На поч. XX ст. значний вклад в розвиток етнології внесли праці філософа *Г.Г.Шпета* з етнічної психології. У своїй книзі “Вступ в етнічну психологію” Шпет висловив думку, що національну психологію народу необхідно досліджувати через культурні явища, в яких відображаються суб'єктивні почуття народу. У відповідності до цього основою розуміння психології народу виступає його культура, історія, соціальна дійсність.

Після 1917 р. у *радянський період* особливою сферою етнології були дослідження міжнаціональних відносин. Як правило, вони вивчалися на основі статистичних даних про повсякденну поведінку і конкретні вчинки людей. Так, дружба народів оцінювалася за кількістю учасників представників різних національностей у всесоюзних будовах або за кількістю міжнаціональних шлюбів. Загалом дослідження етнічних проблем цього періоду носили політичний характер і не розкривали всіх процесів етнічного розвитку. Поза увагою радянських вчених залишилися такі важливі проблеми етнології, як етнічна свідомість, міжетнічні конфлікти та інші.

У 20-80-х рр. XX ст. розвиток російської етнології був пов'язаний з науковою діяльністю кількох поколінь дослідників, серед яких: В.Г.Бо-

гораз, Б.А.Куфтін, П.Ф.Преображенський, С.І.Руденко, С.А.Токарев, С.П.Толстов, Н.Н.Чебоксаров, та інші. У 80-х рр. помітним явищем в розвитку етнології стала концепція етногенезу *Л.М.Гумильова*, в якій автор пояснює механізм появи і розвитку етносів. В кінці ХХ ст. значно розширилася тематика етнічних досліджень: почали вивчати етнокультурні, етнопсихологічні, етнолінгвістичні та інші аспекти етнічних відносин.

Сучасна етнологічна наука значно збагатилася порівняно з минулим часом. У сферу її професійного інтересу тепер входять не тільки "відсталі" етнічні групи, але і народи сучасних найрозвиненіших держав світу. В етнології все чіткіше проглядаються риси нової соціальної науки, що синтезує в собі різноманітні знання про людину і її культуру. Етнологія сьогодні продовжує зберігати зв'язок з реальними суспільними процесами, що виступає прямим свідченням *великого значення* цієї науки. Навіть поверхневий аналіз основних історичних подій ХХ ст. дозволяє зробити висновок про *зростання ролі етнічного фактора* в культурно-історичному процесі, оскільки етнічні процеси виступають основою національних рухів у політиці і культурі.

ХХ ст. справедливо вважається часом національних ідеологій, національних рухів. Постійно зростаючі темпи культурно-історичного розвитку народів стимулюють міжетнічні взаємодії і національно-визвольні рухи. Конкретними результатами цих процесів стало: здобуття державної самостійності Норвегії (1905), Фінляндії (1917), Польщі (1918), країнами Балтії (1919-1920), Ірландії (1923), виникнення національних держав у Центральній Європі і на Балканах в результаті розвалу Австро-Угорщини після Першої світової війни.

Розпад колоніальної системи після Другої світової війни привів до утворення цілого ряду незалежних держав у Південно-Східній Азії, Індокитаї, Африці. Нарешті, відцентрові процеси, що визріли на поч. 90-х рр. і привели до утворення ряду національних держав замість колишнього СРСР, а також тертя і конфлікти на етнічному ґрунті (наприклад, між французами і англійцями в Канаді, фламандцями і валлонами у Бельгії, чеченська війна у Росії), переконливо показують, що *етнічний фактор надзвичайно актуальний сьогодні*.

Всі ці події вимагають від етнологів відповіді на питання про причини їх походження, побудови теоретичної моделі етнічних процесів. При цьому актуальність етнологічних досліджень визначається не академічними інтересами вчених, а вимогами реальної політики. Сьогодні замість глобального протистояння розвинених держав виникли багаточи-

сельні регіональні, національні і етнічні конфлікти, кожен з яких потенційно може стати приводом нової великої війни. *Тому сучасна історична дійсність вимагає від етнології вивчати не тільки "відсталі" але і модернізовані народи, що в більшості є поліетнічними. У зв'язку з цим, вирішення етнічних проблем стає запорукою виживання людства.*

Таким чином, протягом ХХ ст. етнологією був накопичений багатий практичний і теоретичний матеріал. Основними джерелами систематизованої інформації стали результати багаточисельних польових досліджень, і якщо у першій половині минулого сторіччя вони носили, в основному, теоретичний характер і визначалися прагненням зберегти інформацію про зникаючі культури, то у другій його половині стала очевидною практична цінність етнологічних знань. *В наш час рекомендації і знання етнологів з питань найрізноманітніших сфер суспільного життя стає необхідним для вирішення політичних, економічних і соціальних проблем. Вони також ефективно використовуються в міжнародній торгівлі, дипломатії, налагодженні культурних зв'язків та інших сферах суспільного життя.*

Тема 2

ІСТОРИЯ ЕТНОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

1. Еволюціонізм, його основні положення, переваги і недоліки. Неоеволюціонізм

Одразу після виникнення етнології як науки в середині XIX ст. в ній почали виникати різні теорії, школи і напрямки. Деякі з них у різний час висувалися на перший план, ставали на певний період найбільш впливовими і популярними, серед яких знаходився *еволюціонізм*.

Формування першої етнологічної теорії – еволюціонізму почалося в середині XIX ст., коли відбувалося запровадження в науку принципу розвитку, зокрема теорії еволюції англійського вченого *Чарльза Дарвіна* (1809-1882). Сутність його теорії, що дістала назву “дарвінізм” полягала у матеріалістичному вченні про історичний розвиток живої природи. За Дарвіним, основними факторами еволюції світу виступають постійні зміни, спадковість і природний відбір. У свою чергу своїм головним завданням прибічники еволюціонізму в етнології вбачали у відкритті загальних закономірностей розвитку людської культури та в порівнянні рівнів розвитку культури різних народів.

Основні ідеї еволюціонізму:

1. Єдність людського роду, тому всі люди мають однакові розумові здібності, і в тотожних ситуаціях прийматимуть аналогічні рішення. Ця обставина визначає єдність розвитку людської культури, а наявність чи відсутність контактів між різними культурами вирішального значення не мають.
2. В людському суспільстві відбувається постійний розвиток, тобто перехід від простого стану до більш складного.
3. Розвиток будь-якого елемента культури відбувається закономірно, при цьому розвиток культури багатоступеневий, а стадії і ступені його однакові для всіх світових культур.
4. Суспільний розвиток відбувається за законами еволюції, що притаманні живій природі, у якій джерелом розвитку служить міжвидова боротьба за існування, і проявляється у заміні старого стану новим.
5. Культурні відмінності народів є проявом різного рівня їх розвитку.

Ідеї еволюціонізму знайшли своїх прихильників серед етнологів багатьох країн. Найбільш відомими його представниками стали в Англії – Е.Тайлор, Г.Спенсер, Д.Фрезер; в Німеччині – А.Бастіан, Т.Вайц,

Г.Шурц; у Франції – Ш.Летурно; в США – Л.Морган. Завдяки дослідженням цих учених, культура, що виглядала до цього як сукупність окремих типів і форм, здобула цілісність, була систематизована і впорядкована.

Засновником еволюційної школи в етнології став видатний англійський вчений *Едуард Тайлор* (1832-1917). У 1865 р. він опублікував свою книгу “Дослідження в галузі стародавньої історії людства”, в якій виклав свої еволюціоністичні ідеї. Зокрема, він вказував на прогресивний, поступальний розвиток людської культури від первісного суспільства до сучасної цивілізації. Автор стверджував, що існуючі відмінності народів, виступають не расовими відмінностями, а лише різними рівнями розвитку культури. Свою еволюціоністичну концепцію розвитку Тайлор розвинув у праці “*Первісна культура*” (1871), що стала всесвітньо відомою. У ній він всебічно досліджував ідею прогресивного розвитку культур, критикував “теорію виродження” Ж. Де Местра. Сутність останньої полягала в тому, що початком культури вважалася поява на Землі напівцивілізованої раси людей, розвиток якої пішов після цього двома шляхами: назад – до дикунства і вперед – до цивілізації.

Тайлор активно відстоював головну ідею евоціонізму: людина – це частина природи, що розвивається у відповідності з її загальними закономірностями. У зв'язку з цим всі люди однакові за своїми психологічними і інтелектуальними задатками. Еволюціоністські погляди Тайлора стали значним кроком вперед в етнології.

Іншим представником еволюціонізму в етнології був філософ, біолог, психолог і соціолог *Герберт Спенсер* (1820-1903). Свої ідеї він найбільш детально виклав у фундаментальній праці “*Основи соціології*” (1896). Основною ідеєю концепції Спенсера була аналогія суспільства і живого організму, відповідно до якої народи розвивалися під впливом зовнішніх (географічного положення, сусідніх культур) і внутрішніх (фізична природа людини, своєрідність рис характеру) факторів. Однак ідеї Спенсера були більше популярні серед філософів, тому на розвиток етнології виявили незначний вплив.

Засновником німецької етнології і еволюціонізму в Німеччині заслужено вважається теоретик і організатор етнологічної науки *Адольф Бастіан* (1826-1905). Основною думкою в еволюційному вченні Бастіана було твердження про закономірний розвиток людства від примітивного рівня до досконалості. В дослідженні народів Бастіан виділяв психологію, що виступає основою єдиного світогляду для всіх людей. На прикладі великих культур Бастіан довів, що розвиток людства відбувається у формі взаємовпливу та обміну культурами між різними народами.

ми. Основний висновок його історичного аналізу полягав у тому, що чим більше народ обмежений у своєму географічному положенні, тим повільніше відбувається його розвиток.

Особливе місце серед дослідників еволюціонізму в етнології належить американському вченому *Люїсу Генрі Моргану* (1818-1881). Основні погляди на етнічні проблеми були викладені у книгах “Первісне суспільство”(1871) і “Стародавнє суспільство” (1877). В них Морган відкрив значення роду в суспільній організації первісного суспільства і запропонував періодизацію його історії в залежності від технічного розвитку. За Морганом, історія людства ділиться на три періоди – дикунство, варварство і цивілізацію. Перехід від одного періоду до іншого відбувався еволюційно завдяки значному прогресу в способах забезпечення харчуванням і створенням нових, більш досконалих засобів праці. У зв’язку з цим, змінювалися форми суспільної організації життя людей і відбувався поступовий перехід від колективної власності до приватної.

Із розвитком етнологічних знань у кінці XIX ст. почали проявлятися слабкі сторони еволюціонізму. Зокрема, відштовхуючись тільки від кількісних змін в культурі, представники цієї теорії не могли пояснити причини виникнення культури. Тому в цей час еволюціонізм втратив своє монопольне положення і почався пошук нових шляхів дослідження культури, причин її виникнення, змін і поширення.

Розвиток етнології в кінці 40-х рр. XX ст. ознаменувався відродженням інтересу до ідей *еволюціонізму*. Тоді виник неоеволюціонізм, представники якого заперечували можливість використання дарвінізму у дослідженні культури і замість вчення про однолінійність розвитку культури запропонували кілька концепцій еволюції: теорію загального і особливого розвитку, теорію мікро- і макропроцесів, закон культурної домінантності й інші. Ідеї неоеволюціонізму набули поширення у США і викладені у працях Л.Уайта, Д.Стюарта, М.Харріса. У своїх дослідженнях вони уявляли історію людського суспільства як суму замкнених систем, що розвиваються багатолінійно, а це є, на їх думку, результатом пристосування людини до різного екологічного середовища.

2. Антиеволуціонізм: дифузійнізм, соціологічна школа

Методологічна криза еволюціонізму в кінці XIX ст. привела до появи нового напрямку – *дифузійнізму*, що, на відміну від еволюціонізму, розглядав значно вужче коло історичних проблем. Дифузія (лат. diffusio – поширення) означає поширення культурних явищ через контакти між народами (торгівлю, переселення, завоювання). Дифузійнізм як науко-

вий напрямок передбачав визнання *головним фактором історичного процесу дифузії, контакт, запозичення, перенесення і взаємодію культур*.

Засновником дифузійнізму вважається німецький етнолог, професор Мюнхенського університету *Фрідріх Ратцель* (1844-1904). Свої ідеї Ф.Ратцель виклав у багатотомних дослідженнях: “Антропогеографія” (1891), “Народознавство” (1895), “Земля і життя” (1897), де він намагався зобразити загальну картину розселення людства по земній поверхні і розвиток культури в зв’язку з географічними умовами.

У працях Ратцеля були сформульовані *основні положення дифузійнізму*: принцип взаємовпливу культур, їх зміни внаслідок запозичення окремих елементів культури та ідея існування одного або кількох центрів зародження людської культури. При цьому самій людині Ратцель відводив другорядну роль в культурі (носії етнографічних предметів). Ця думка про відносну незалежність явищ культури від її носіїв отримала розвиток в працях представників інших течій німецького дифузійнізму: школи “культурної морфології” Фробеніуса, “кельтської” школи Гребнера і “віденської” школи Шмідта.

Учень Ратцеля – археолог, етнограф, фольклорист *Лео Фробеніус* (1873-1938) створив в рамках дифузійнізму концепцію морфології культури і став автором теорії “культурних кіл”. Фробеніус був спеціалістом з африканських культур, він здійснив 12 експедицій для дослідження культур народів світу. Його погляди на сутність культури відрізняються певною *міфологічністю*, оскільки базуються на твердженнях, що культури – це живі організми, які переживають народження, дитинство, зрілий вік, старість і, нарешті, помирають. При цьому культури не створюються людьми, вони розвиваються самі по собі, стверджував автор. “У культури немає ніг”, – підсумовував автор, тому людина (народ) – це носій культури, а не її творець.

Основним представником німецького дифузійнізму був *Франц Гребнер* (1877-1934) для якого головною проблемою етнології стала розробка методу дослідження самостійного походження культур. Свої погляди він виклав в роботі “Метод етнології” (1911), в якій зробив висновок, що ніякого повторення в історії людства немає, а відтак і закономірностей. За Гребнером в культурі все суто індивідуальне, тому етнологія має справу не з масовими, типовими, а з окремими явищами. З цього випливає, що етнологія повинна зайняти місце в системі історичних наук про культуру і відмежуватися від природничих наук.

Крім цього, в межах дифузіонізму існувало ще кілька наукових течій і шкіл. У Скандинавії було поширено *історико-географічний* напрямок (Ерік Норденшельд); в Північній Америці ідеї дифузіонізму знайшли своє відображення в теорії *культурних ареалів* (Едуард Сепір, Мелвілл Херсковіц); в Англії цей напрямок етнології розроблявся в рамках гео-політичної школи, відомої як *гіпердифузіоналізм* (Гартон Еліот-Сміт, Ульям Ріверс).

Основна ідея дифузіонізму – взаємопроникнення, запозичення культур – була правомірною і продуктивною. На протигагу абстрактному розгляду в еволюціонізмі дифузіоністи поставили питання про географічну визначенність та взаємовплив культур різних народів. Для цього вони намагалися знайти методи порівняння, аналізу схожих явищ в різних культурах, при цьому не обходилося і без помилок.

Майже одночасно з зародженням дифузіонізму в кінці ХІХ на початку ХХ ст. у європейській етнології утворилася *соціологічна школа*, що виявилася більш продуктивною, ніж її попередники. Якщо представники еволюціонізму вбачали головний предмет етнології в людині, а дифузіоністи – в культурі, то прибічники соціологічної школи – в людському суспільстві. *Основні ідеї соціологічної школи* полягали:

- 1) в кожному суспільстві існував комплекс “колективної уяви”, що забезпечував його стабільність;
- 2) функція культури полягає у тому, щоб об’єднувати суспільство, зближувати людей;
- 3) у кожному суспільстві існує своя мораль, вона динамічна і мінлива;
- 4) перехід від одного суспільства до іншого передбачає складний процес, що відбувається не плавно, а стрибкоподібно.

Франція стала батьківщиною соціологічної школи в етнології, а відомим її засновником був *Еміль Дюркгейм (1858-1917)*. Класифікуючи суспільства за рівнем їх розвитку, він ввів поняття “соціальний тип” або “соціальний вид”. За основу класифікації Дюркгейм приймає найпростіше суспільство – первісну орду. Розвиваючись, орда стає кланом або родом, а кілька родів утворюють племя. У свою чергу кільканадцять племен утворюють державу.

Важливою складовою частиною етносоціологічної теорії Дюркгейма виступає вчення про колективні уявлення. На його думку, людська свідомість існує у двох формах – як індивідуальна і як колективна. Індивідуальна свідомість специфічна для кожної конкретної людини і цілком визначається особливостями її психіки. Колективна свідомість єдина для всієї групи і не тільки залежить від окремих людей, але і здатна

примусово впливати на них. Колективна свідомість проявляється у релігійних віруваннях, звичаях, нормах моралі і права.

В тій чи іншій мірі ідеї Дюркгейма розвивали його учні і послідовники, серед яких М.Мосс, К.Леві-Строс, М.Гране, Л.Леві-Брюль. Особливий інтерес викликають ідеї *Люсьєна Леві-Брюля (1857-1939)*. Вихідним пунктом всіх його досліджень стало вчення про колективні уявлення, під якими він розумів ідеї і переконання, що виникали у людини не в результаті власного життєвого досвіду, а під впливом суспільного середовища – через виховання, громадську думку, звичаї. Опираючись на погляди Дюркгейма, Леві-Брюль розробив свою теорію дологічного мислення пірвісних народів.

3. Американська школа історичної етнології Ф.Боаса та її вплив на подальший розвиток етнології і культурної антропології

На початку 90-х рр. XIX ст. в США зародився новий напрямок в етнології, засновником якого став відомий громадський діяч *Франц Боас (1858-1942)*. Цей напрямок отримав назву *“Американська школа історичної етнології”* і її основними положеннями були:

- 1) етнологія повинна конкретно і всебічно вивчати окремо кожний народ, його мову, культуру і антропологічний тип;
- 2) взаємодія культур різних народів створює їх культурну спільноту в межах певного територіального простору;
- 3) розвиток людства і його культури відбувається на основі загальних законів;
- 4) не варто переносити критерії моральної оцінки цивілізованих народів на народи іншого культурного типу; у кожного народу історично формуються свої соціальні ідеали, свої моральні норми.

Ф.Боас відкинув попередні традиційні школи в етнології і перш за все еволюціонізм і запропонував створити нову етнологію, кінцевою метою якої він вбачав створення цілісної історії всіх народів, що здійснювала б дослідження окремо кожного народу, його мови і культури. У своїй принциповій статті *“Про завдання етнології”* Боас визнавав існування загальних законів розвитку культури, але закликав до обережності у формулюваннях, оскільки кожна культура має свій власний, унікальний шлях розвитку. Свою обережність він пояснював тим, що явища, зовні схожі між собою, можуть мати цілком різне походження і інші функції. Відстоюючи історичний метод у дослідженні культури, Боас створив ряд нових методів, зокрема метод етнографічної картографії, який пізніше набув широкого поширення в етнології.

Науковий авторитет Боаса в американській етнології був значним, тому він мав чимало послідовників, серед яких К.Уисслер, А.Гольденвейзер, Р.Лоуї, П.Радін, Л.Уайт. Однак, із свієї когорти вчених того часу виділявся *Альфред Кребер* (1876-1960). У своїх наукових поглядах Кребер послідовно притримувався школи Боаса: головний предмет етнології – це людська культура, а точніше – культура людських груп. Свої теоретичні погляди він виклав в праці “Антропологія” (1912), в якій зазначав, що хоча всі культури світу складають єдине ціле, тим не менше склалася традиція ділити їх на дві категорії: культури народів без писемності і з писемністю. Тому етнологія займається вивченням перших, а історія – останніх.

4. Етнопсихологічна школа і культурний релятивізм

У першій чверті ХХ ст. розвиток американської етнології проходив під впливом школи Боаса. Однак із накопиченням етнографічних матеріалів виникала необхідність в загальній теорії психолого-антропологічного характеру, яка виникла у 30-х рр. ХХ ст.

Першим *етнопсихологічну теорію* сформулював психоаналітик *Абрам Карднер* (1891-1981) у двох своїх працях – “Індивид і його суспільство” (1939) і “Психологічні кордони суспільства” (1943). Відповідно до поглядів Карднера, людська особистість починає формуватися одразу після народження, з перших днів життя. Формування психіки людини відбувається у перші 4-5 років, після чого вона твердне і залишається практично незмінною все життя, визначаючи долю, успіхи і невдачі людини. Психіка людей наступного покоління формується під впливом того ж первинного досвіду, що у попереднього покоління, і такий процес повторюється безперервно, передаючись по спадковості.

Значення етнопсихологічної школи в розвитку етнології.

1. Була сформульована і обґрунтована ідея про існування певних психологічних особливостей, характерних для представників тієї або іншої культури;
2. Вперше було описано дію психологічних захистних механізмів відносно не тільки індивідів, але і до суспільства в цілому;
3. Почалися практичні дослідження національного характеру і національних культур різних народів з психологічної точки зору, в ході яких було доведено, що національний характер відбиває психологічні особливості народів;
4. Сформульовано важливу для етнології гіпотезу, відповідно до якої національний характер визначає спосіб розподілу продуктів виробництва і регулювання цінностей.

У 40-50-х рр. XX ст. в США та Європі виникали нові школи, серед яких помітне місце зайняв *культурний релятивізм*. Ця школа в етнології виникла як реакція на європейський етноцентризм, що вбачав риси варварства і дикунства у неєвропейських народів. *Головна ідея культурного релятивізму полягала у визнанні рівноправності різних культур*. Прибічники цієї школи культивували ідею про неможливість порівняння культур різних народів, оскільки кожна культура виступає як унікальна система цінностей. Тому кожна культура повинна розглядатися у своїх власних межах, як замкнена система специфічної форми існування.

Одним із засновників школи культурного релятивізму став американський антрополог *Мелвілл Херсковіц* (1895-1963). В узагальнюючій формі він виклав свої погляди в роботах “Культурна антропологія” (1940), “Людина і її творіння” (1940). Розкриваючи сутність культурного релятивізму, Херсковіц виділяв три аспекти: методологічний, філософський і практичний.

Методологічний аспект передбачав опис життєдіяльності народів в межах їх власної культури. *Філософський* аспект полягав у визнанні багатоманітності шляхів культурного розвитку та плюралізму поглядів в оцінці культурно-історичного процесу. Він заперечував обов’язкову еволюційну зміну стадій культурного росту і домінування однієї культури. *Практичний* аспект передбачав залучення до індустріальної цивілізації архаїчних культур із збереженням їх культурної самобутності.

Науковість ідей Херсковіца стала очевидною у наш час, коли штучне створення “культурних” умов існування для відсталих народів нерідко приводить до масової деградації населення, алкоголізму, наркоманії, розгулу криміналу та інше.

5. Функціоналізм і структуралізм в етнології

Логічним продовженням і подальшим розвитком ідей соціологічної школи в етнології став *функціоналізм*. Якщо батьківщиною дифузійністського напрямку була Німеччина, а соціологічного – Франція, то виникнення функціоналізму відбулося в *Англиї*, де він став домінуючим напрямком в етнології починаючи з 20-х рр. XX ст. Серед представників цієї течії виділялися *Броніслав Малиновський* (1884-1942) і *Альфред Радкліфф-Браун* (1881-1955).

Вихідні постулати функціоналізму.

1. Людське суспільство розвивається як живий організм, основу якого складає структура взаємозв’язаних і доповнюючих один одного культурних елементів.

2. Культура служить основним потребам індивіда: базовим (в продуктах харчування, житлі, одязі), виробничим (в розподілі праці, захисті) і інтегративним (законах, мистецтві, релігії).
3. Головну роль в культурі відводиться звичаям, обрядам, моральним нормам, які виступають регуляторами поведінки людей.
4. Завдання етнології полягає у вивченні функцій культурних явищ окремої культури без її взаємозв'язку з іншими культурами.

Значення функціоналізму полягає у його практичній спрямованості та визначенні етнології як прикладної науки. Прихильники цього напрямку намагалися створити соціальну антропологію як прикладну науку, що забезпечувала б вирішення завдань, перш за все в англійських колоніях.

У процесі розвитку функціональної теорії почав одночасно розвиватися особливий її варіант – *структуралізм*, засновником якого був *А.Радкліфф-Браун*. Відповідно до його вчення, суспільне життя людей може розглядатися як їх функціонування в межах певної соціальної структури. Основним завданням етнології, на його думку, повинно бути не виявлення причин структурних змін суспільства та його культури, а показ постійного розвитку певного етносу.

Ідеї Радкліфф-Брауна отримали визнання інших вчених, серед яких найбільш відомим був англійський дослідник африканських культур *Едуард Еванс-Прітчард* (1902-1972). Він будував свої дослідження на основі структуралістичного методу, метою якого було дослідження суспільства як єдиної взаємозв'язаної системи. Розвиваючи свої структуралістські ідеї, Еванс-Прітчард прийшов до висновку, що відносини між людьми складають певну структуру, а всі разом утворюють певну ієрархію у формі соціальної системи. У зв'язку з цим предметом етнології повинно бути вивчення різних соціальних ситуацій, різновидів відносин між людьми та інше.

6. Сучасна етнологія.

Постмодернізм та найновіші етнологічні концепції

За останні п'ять десятиліть теоретичні новації в етнології формувалися в США, що обумовлювалося змінами у світовій політиці. Із втраченою колоній після Другої світової війни у ведучих європейських країнах значно зменшився інтерес до етнологічної науки. Відсутність практичного інтересу до етнології привело до закриття ряду дослідницьких інститутів у деяких державах (Нідерланди), а в інших (Великобританія, Франція) суттєво послабило місце і роль етнології у науці в цілому.

Широкого поширення у наш час в *США* набув напрямок *культурної антропології*, а також *соціальної біології*. Із когорти американських етнологів останніх трьох десятиліть варто виділити Кліффорда Гірца і Ріхарда Тернера, які заснували новий напрямок, що вивчав роль символів у сучасних культурах. Р.Тернер, досліджуючи символи, зробив висновки, що символи функціонують в соціальному процесі як активна сила. К.Гірец сконцентрував свою увагу на питаннях про роль символів в соціальному житті і їх вплив на виховання культурних цінностей, почуття і мислення людини. В одній із своїх праць він вказував, що етнологи не повинні обмежуватися матеріалами описового характеру, а потрібно виявляти “глибинні процеси”, що лежать в основі вчинків і думок носіїв даної культури.

В сучасних дискусіях про предмет етнології і шляхи її розвитку більшість західних вчених віддають перевагу розвитку *герменевтичної антропології*, завдяки відмові представників цього напрямку від принципу європоцентризму, коли у вивченні культур роль суб'єкту відводиться західним вченим, а неєвропейські культури виконують роль об'єкта.

Сучасний процес взаємодії і зближення культур все більше перетворює їх в єдину глобальну культурну систему. Тому більш перспективним є той напрямок в етнології, який розглядає інші культури як рівноправні учасники культурно-історичного процесу, а також надає вирішального значення розумінню своєрідності кожної культури і другорядну роль відводить поясненню соціальних і культурних взаємозв'язків. *У будь-якому випадку сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що у сучасній етнології немає єдиної універсальної теорії, а існує плюралізм різних теоретичних напрямків.*

Наукові етнологічні дослідження у наш час здійснюються за наступною методологією: вони концентруються навколо важливих соціальних проблем, і для їх вирішення використовуються набори уже існуючих теорій, а у випадку необхідності розробляються нові концептуальні моделі. Така методологія соціокультурних досліджень дістала назву “*постмодернізм*”. Цей напрямок визнає плюралізм, багатоманітність і своєрідність кожної культури та її право на самореалізацію.

Таким чином, завдання сучасної етнології, що базується на постмодернізмі, полягає у вивченні внутрішніх та міжетнічних процесів, які відбуваються в межах кожного народу.

Тема 3

ЕТНІЧНА КАРТИНА СВІТУ

1. Етнічна історія планети до ХХ ст.

В історії людства зріст чисельності населення нашої планети виявився досить складним процесом, що передбачав періоди “демографічних вибухів”, які змінювалися періодами скорочення загальної чисельності населення.

Протягом багатьох тисячоліть населення світу росло досить *повільно*, що пояснюється великою залежністю людини від природи на ранніх етапах історії людства. До кінця палеоліту (приблизно 15 тис. р. тому) загальна чисельність людей на Землі досягала приблизно 3 млн. чол. На цьому етапі своєї історії людина освоїла менше третини сучасної території планети (близько 40 млн. кв. км), а середня густина населення не перевищувала 8-10 чол. на 100 кв. км.

Перехід до осілого способу життя, поширення землеробства і скотарства, що розпочалося на Близькому Сході близько 10 тис. років тому, суттєво *знизили залежність людини* від природного середовища і стимулювали ріст чисельності населення. В результаті, 5 тис. років тому населення Землі нараховувало орієнтовно **25 млн.чол.**, а 3 тис. років – близько **50 млн.чол.** *Основна частина населення була зосереджена в Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Середній Азії, Індії, в долинах річок Хуанхе і Янцзи Китаю.*

Вся подальша історія людства була безпосередньо пов'язана з розвитком і удосконаленням господарської діяльності людини, а це в свою чергу вплинуло на ріст населення. Загальна чисельність населення на планеті *на початку нашої ери* (2 тис. р. тому) перевищила **150 мнл. чол.** Дані археології дозволяють зробити висновок, що близько 70% населення того часу було зосереджено в Азії. Найбільше людей проживало в Китаї (50 млн.чол.), країнах Південної Азії (35 млн.чол.) і Римської Імперії (48 млн.чол.).

За дев'ятнадцять століть нашої ери загальна чисельність населення світу збільшилася у *10 разів (1,5 млрд.чол.)*, але цей процес розвивався *нерівномірно*. Були періоди, коли чисельність звужувалася через війни та епідемічні хвороби. Тому за *першу тисячу* років нашої ери населення зросло всього у 1,5 рази. На межі першого і другого тисячоліть більшість населення продовжувала проживати у Південній Азії

(79 млн.чол.) та Китаї (66 млн.чол.), і на долю цих регіонів приходилося 55% людства.

На *середину другого тисячоліття* населення земної кулі зросло у *1,6 рази*. Найбільш населеною державою планети став *Китай* (110 млн.чол.). Особливо бурхливо цей процес розвивався у Європі, а найбільш населеними країнами стали *Франція* (15 млн.чол.), *Італія* (10 млн.чол.) і *Німеччина* (9 млн.чол.). Різко зросло населення *Японії* (17 млн.чол.).

Інтенсивне прискорення приросту населення планети розпочалося у II пол.XVIII ст. У цей час відбулася *перший “демографічний вибух”*, який проявився у тому, що з **1750 по 1900** рр. населення збільшилося з **300 до 910 млн.чол.**

Особливо *різке збільшення темпів* приросту населення було характерне для *II пол. XIX ст.*, що пояснюється зниженням смертності і продовженням тривалості життя людини. У цей період суттєво розширилася і географія розселення. В результаті Великих географічних відкриттів почалися потужні міграційні процеси, особливо в країни Америки і в Австралію, населення яких виросло відповідно у 10 та 19 разів. Населення Європи у той час зростало швидше, ніж на інших континентах. Так, у Європі населення збільшилося у 4,1 рази, у Азії – у 3,4 рази, Африки – 2,4 рази.

В результаті до початку XX ст. найбільш населеною державою залишався Китай (475 млн.чол.), за яким ішли слідом країни Південної Азії (290 млн.чол.), третє місце утримувала Росія (130 млн.чол.), далі США (76 млн.чол.), Японія (45 млн.чол.), Німеччина (43 млн.чол.), Франція (41 млн.чол.), Індонезія (38 млн.чол.), Великобританія (37 млн.чол.).

2. Етнічні демографічні процеси у XX – поч. XXI ст.

Динаміка чисельності населення протягом XX ст. відзначалася підвищеною інтенсивністю, коли населення Землі виросло більше, ніж на 4 млрд. чол., а **12 жовтня 1999 р. в м.Сараєво (Боснія)** групою експертів ООН зафіксовано появу *шестимільярдного жителя Землі*. Про демографічну динаміку свідчать наступні показники:

<i>Чисельність населення світу.</i>	<i>Роки.</i>
1 млрд.чол.	1820;
2 млрд. чол.	1927 (через 107 р.);
3 млрд. чол.	1959 (через 32 р.);
4 млрд. чол.	1974 (через 15 р);
5 млрд. чол.	1987 (через 13 р.);
6 млрд. чол.	1999 (через 12 р.).

Протягом ХХ ст. етнічні процеси не відрізнялися ритмічністю і рівномірністю. У перші чотири десятиліття населення Землі збільшилося всього на 665 млн. чол, тобто щорічно зростало на 16,5 млн.чол. Свій вплив на етнічні процеси виявила економічна криза на початку 30-х рр., коли середньорічний приріст населення скоротився у світі на 1%. Так, у Франції в 1935 р. смертність перевищила народжуваність. Різко впав приріст населення в США, а в країнах Азії знизилася народжуваність на 30%.

Серед факторів, що негативно вплинули на етнічні процеси ХХ ст., найбільш відчутним стала Друга світова війна (1939-1945). Одні тільки людські втрати у ній склали більше 50 млн. чол. Що стосується непрямих втрат, пов'язаних із зниженням народжуваності і збільшенням смертності, то вони були у 2,5 рази більшими прямих втрат (людство "недорахувалось" близько 175 млн.чол.). Довоєнний рівень чисельності населення в країнах Європи був досягнений тільки у 1947 р., а в СРСР – в 1955 р.

Етнічні процеси у 50-60-х рр. ХХ ст. докорінно відрізнялися від двох попередніх десятиліть. Головним фактором тоді став глобальний *демографічний вибух*, причиною якого стало різке скорочення смертності у більшості країн світу. В результаті чисельність населення планети протягом 1959-1999 рр. збільшилася більше, ніж удвічі.

Однак, у Європі демографічний вибух у середині ХХ ст. змінився у 70-80-х рр. швидким зниженням народжуваності і темпів приросту населення. *В більшості країн Північної і Західної Європи стало відбуватися просте відтворення населення (рівень народжуваності однаковий із рівнем смертності). Таке положення залишається визначальним і сьогодні.*

Динаміка населення *України* у ХХ ст. визначалася демографічними, історичними, міграційними й етнічними процесами. На початок століття населення України складало 20,9 млн.чол. У перші три десятиліття в результаті революції, громадянської війни, голоду, епідемій відбувся незначний приріст населення на 8 млн.чол. і у 1926 р. населення України складало 29 млн.чол. У подальші роки загальна кількість населення України постійно скорочувалося, через *голодомор 1932-1933 рр. (7,5 млн.чол.)*, *репресії (3,7 млн. чол.)*. З 1931 по 1939 рр. населення зменшилося на **більше 10 млн.чол.**

Величезні людські втрати зазнала Україна під час Другої світової війни. Тільки прями втрати склали **8 млн.чол.** Довоєнна чисельність населення відновилася лише у середині 50-х рр. До кінця 80-х рр. населен-

ня України зросло до 51,4 млн. чол., на початку 90-х рр. досягло 52 млн чол., після чого розпочався процес скорочення чисельності, який триває і у наш час. За даними на лютий 2003 р. в Україні проживало 48,5 млн. чол., серед яких 38 млн.чол. – українці, 8 млн. – росіяни, 275 тис. – білоруси, 258 тис. – молдавани, 248 тис. – кримські татари.

На поч. XXI ст. *найчисельнішими країнами* з населенням більше 1 млрд. чол. стали Китай – 1,2 млрд. та Індія – 1 млрд., а сім держав мали чисельність більше 100 млн. чол. (США, Індонезія, Росія, Бразилія, Японія, Нігерія, Пакистан).

У наш час в світі існує 226 *суверенних держав*, у яких населення розподілено досить нерівномірно. Так, у 62 великих і середніх державах (з населенням більше 10 млн.чол. у кожному) проживає майже 95% всього населення. Поруч з цим, у 39 карликових державах (з населенням менше 100 тис. у кожному) проживає близько 1 млн. чол.

3. Етнічне розселення народів

Етнічна історія не обмежується лише процесом зростання населення, вона включає у себе також процес розселення людей по континентах і регіонах. Розселення людства по земній кулі відбувалося із найбільш сприятливих районів і територій, де виникли центри цивілізацій, в найменш приданті для життя. *Першими центрами цивілізацій* були території навколо басейнів рік Тигру, Єфрату, Нілу, Інду, Гангу і Хуанхе. Серед перших народів були шумери, семітські аккадці, стародавні єгиптяни, індоєвропейські хетти, бактрійці, хорезмці, китайці.

Перші держави виникли у Стародавньому Єгипті в IV тис. до н.е., у Південному Межиріччі (Вавілонське царство) у IV-III тис. до н.е., Індії – I тис. до н.е. У Європі першими державами стали держава на о.Крит (III-II тис. до н.е.), Давньогрецька держава (II тис.до н.е.) та давньоримська держава (I тис.до н.е.). У I тис. до н.е. існувало кілька самостійних держав у Північній Африці: Карфаген, Мавританія і Нумібія.

В Індії протягом I-го тис. до н.е. відбувалася інтенсивна взаємодія між етнічними утвореннями: драврами, мунда й індоарійцями. Сюди з північного заходу відбувалося вторгнення різних народів, що продовжувалося протягом всієї історії. Тому в етнічному складі сучасного населення Індії існує так багато нових самостійних етнічних груп. Крім того, в результаті асиміляції з місцевим населенням там склалися нові етноси – гуджари, джати, раджапути та інші.

В Індокитаї і Індонезії етнічні процеси активно розвивалися на початку уже нашої ери. В утворенні перших держав Південно-Східної Азії

помітну роль відіграли переселенці з Індії і частково Китаю. Пізніше, уже в кінці I-го тис. утворилися держави бірманців, які асимілювалися зі стародавніми кхмерами та індонезійцями.

Етнічна історія *Америци* пережила кілька хвиль заселення. Однією із перших хвиль стало переселення *ескімосів* у I-му тис. до н.е., які поступово поширилися на схід континенту аж до о.Грендландія. Що стосується предків американських *індіанців*, то вони розселялися по території Америки протягом багатьох століть, розпадаючись на велику кількість етнічних груп. У I-му ст. н.е. там утворилася держава *майя і ольмеків*, а дещо пізніше (II-III ст.) на території сучасної Мексики розвивалася група народів *науа – тольтеки, ацтеки* та інші. В області південно-американських Анд на межі I-II тис. утворилися держави народів *чибча* на території сучасної Колумбії та кечуа на території сучасного Перу, Болівії і Еквадору. Етнічна історія американського континенту завершилася створенням в XIII-XV ст. потужної держави *інків*, яку зруйнували іспанські завойовники.

Таким чином, протягом тривалого історичного періоду людство поступово розселялося по території земної кулі, освоюючи все нові і нові землі. У наш час *незаселеними* залишаються високогірні райони, що розташовані вище 5000 м над рівнем моря. Також безлюдними залишаються гігантські пустелі Центральної, Південно-Західної Азії і Північної Африки. У той же час в найбільш густозаселених районах світу, що складають близько 7% суші, зосереджено більше 70% всього людства.

Основна причина нерівномірного розселення людства полягає у придатності певної території для сільськогосподарського виробництва. В результаті більше 3/4 населення проживає в низинах, і тільки 1/4 – на висотах до 100 м над рівнем моря.

Інший показник, що характеризує розташування етносів – це віддаленість від моря. На всіх континентах прослідковується очевидне тяжіння населення до моря. Причинами цього виступає транспортна функція морського простору та зручність у використанні берегів моря для господарства (рибальство, відпочинок, тощо). У кінці XX ст. майже половина всього населення планети проживала не даліше 200 км від морського узбережжя, а 30% у наш час мешкає не даліше 50 км від морського берега.

Пропорційно зростанню чисельності населення постійно зростає і загальний показник середньої його *густоти*. У 1920 р. середня густина населення складала 13 чол. на 1 кв. км, в 1950 р. – 18, в 1983 р. – 34, в 1990 р. – 41, в 2004 р. – більше 50. Найбільш густозаселені тери-

торії розташовані у долинах вериких рік Південної, Південно-Східної і Східної Азії, долинах Нілу в Африці, а також промислові райони Європи і Північної Америки. До малозаселених територій належать приполярні райони і більша частина тайги Азії і Північної Америки, сухі степи, напівпустелі і пустелі та вологі тропічні ліси Африки і Південної Америки.

Європа і на поч. XXI ст. залишається одним із *густонаселеніших* регіонів світу. На її території найбільш високу густоту населення мають Нідерланди – біля 400 чол на 1 кв. км, Бельгія – 370, Німеччина – 285, Великобританія – 246. Малозаселені скандинавські країни: в Норвегії середня густота складає 14 чол. на 1 кв. км, в Швеції – 26, в Данії – 138.

В Україні середня густота населення складає близько 80 чол. на 1 кв. км. Найгустіше заселені (більше 90 чол. на кв. км) південно-східні області: Дніпропетровська, Донецька, Луганська. Густо населена також лісостепова смуга України, зокрема Київська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області. Найменша густота населення (бл. 30 чол. на кв. км.) у Волинській та Херсонській областях.

4. Етнічні міграції

Етнічна картина світу *постійно змінюється*, і міграції виступають важливим її елементом, оскільки завдяки їм відбуваються досить швидкі зміни в етнічному складі цілих регіонів планети. Так, ще тринадцять століть тому Північна Африка була заселена різними берберськими народами і нащадками стародавніх єгиптян – коптами, а сьогодні у всіх північноафриканських країнах домінують араби. П'ять століть тому все населення Америки складало індіанці, а тепер основну частину населення цього континенту складають молоді етноси, що розмовляють англійською, іспанською, португальською, французькою мовами. Всього двісті років тому по австралійському континенті кочували племена аборигенів, а сьогодні 97% населення Австралії складають представники молодого англо-австралійського етносу.

Міграції розрізняють *добровільні і примусові*, що породжуються різними причинами:

- соціально-економічними (переселення в пошуках роботи, кращих умов життя);
- політичними (втеча від ідеологічного, расового, релігійного гніту);
- воєнними (евакуація, депортація).

Міграції населення відбувалися протягом всієї історії, однак найбільших масштабів вони здобули під час Другої світової війни (1939-1945).

Масові переселення проходили у вигляді як стихійної втечі, так і організованої евакуації з районів бойових дій. Зокрема, в СРСР міграцією на той час було охоплено у різних формах близько 25 млн. чол. Після війни більшість переселенців повернулася на попередні місця проживання, а понад 200 тис. чол. залишилися у країнах Західної Європи.

У повоєнні роки міграції на європейському континенті не втратили своїх масштабів. Так, із східноєвропейських країн було організовано переселення майже 10 млн. німців у Німеччину та Австрію. На Близькому Сході, після утворення держави Ізраїль (1948), розпочалася міграція євреїв із всього світу, і за період з 1948 по 1985 рр. сюди переїхали більше 1 млн чол.

Протягом II пол. XX ст. міграційні процеси тривали, щоправда здебільшого *зворотного напрямку*. До середини XX ст. основним напрямком міграції був рух населення з економічно розвинених держав Європи у неосвоєні території Нового Світу (Америку) і Океанії. Зокрема, в I пол. XX ст. із європейських держав в Південну Америку, США, Канаду, Австралію, Нову Зеландію виїхали більше 11 млн.чол. Однак, у II пол. XX ст. потужний потік емігрантів хлинув *до індустріальних держав* Європи та Америки із країн Азії і Африки, що переживали “демографічний вибух”. На кінець століття число переселенців сюди перевищило 60 млн. чол. Зокрема, в Німеччині виявилось більше 10 млн. емігрантів, у Франції – 7 млн., в Швейцарії – близько 3 млн.

Потужні післявоєнні міграційні потоки були викликані, перш за все, економічним ростом індустріальних держав, які почали відчувати гостру потребу у некваліфікованій робочій силі. Тому ці держави заохочували імміграцію із малорозвинених держав, що принесла їм економічний підйом.

Для етнічної історії *України* міграційні процеси мали і мають особливо важливе значення, оскільки завжди виявлялися більш значимі, ніж процеси природного приросту населення. Саме міграції привели до утворення багатонаціонального складу сучасної України. Міжетнічні переселення були досить потужними, починаючи з кінця II-I тис до н.е. Зберігши інтенсивність, вони стали етнічно чіткішими в період *Великого переселення народів* у IV-IX ст. н.е. Тоді через землі слов'ян-українців перекочувалися хвилі переселення гунів і аварів (IV ст.), болгар на Балкани (VII ст.), угрів-мадярів (IX ст.), а у XIII ст. – навала татаро-монголів. До них пізніше додалися інші етнічні вкраплення сусідніх народів, що оселилися на теренах України: литовців, поляків, турків, кримських татар, румунів, угорців, росіян.

Кожне переміщення народів через Україну позначалося на її етнічному складі. Це виявилось у мовних запозиченнях, у перейманні деяких елементів матеріальної та духовної культури або у поповненні слов'яно-українського населення чужинними національними групами.

На початку ХХ ст. *розпочалося еміграція з України до країн Європи та Америки. Різка підвищення міграційних процесів в Україні відбулося після жовтневого перевороту 1917 р. та під час громадянської війни. Крім того, у період колективізації 1930-1933 рр. було депортовано до Сибіру мільйони селян. Депортація відбувалася і під час Другої світової війни, коли сотні тисяч українців були вивезені до Німеччини. У 50-60-ті рр. переселення відбувалося через зведення новобудов у колишньому СРСР. Однак, у 70-80-х рр. спостерігалось *різке скорочення міграції, що було викликано нестачею робочої сили через зниження народжуваності та демографічними наслідками Другої світової війни. Після розвалу СРСР у 1991 р., міграційні потоки з України відновилися і спрямовувалися у напрямку країн Західної Європи та Росії, і ця тенденція зберігається і сьогодні.**

Тема 4

КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДІВ СВІТУ

1. Основні підходи до класифікації народів світу. Географічна класифікація

Для кращого усвідомлення багатоплановості етнічних процесів, що відбуваються у близько **4 тис. народів**, які проживають на нашій планеті, потрібно використовувати *наукову класифікацію народів світу*. Проте складність, історична мінливість етнічної картини світу вимагають застосування різновидів класифікації, що окремо не дають вичерпної характеристики певного народу. Лише *поєднання* всіх існуючих класифікацій спроможне систематизувати етноси за широким колом ознак.

В сучасній етнології багатоманітні принципи наукової класифікації етносів розроблені як на основі власне етнологічних методів, так і методів суміжних наук. Однак, всі вони базуються на критеріях, що відрізняють одні етноси від інших. Так, частина методів класифікації базуються на етнічній належності народів, їх походженні і шляхів формування, у зв'язку з чим першочергове значення мають знання антропології, матеріальної та духовної культури. Інші критерії передбачають аналіз господарської діяльності, що залежала від природно-географічних умов, екології.

Виходячи із цих критеріїв, всі народи можна класифікувати за *географічною, антропологічною, мовною, господарсько-культурною та іншими ознаками* (див.: додаток № 1).

За допомогою *географічної* класифікації етносів виділяються географічні регіони, в яких розселені народи світу. Ця класифікація використовується головним чином для *зовнішнього опису* народів. Так з'явилися поняття “народи Кавказу”, “народи Східної Європи” і інші.

Крім того, єдиної у всіх країнах географічної класифікації не існує. Найбільш *простий поділ* це: народи Австралії та Океанії, народи Азії, народи Америки, народи Африки, народи Європи. У свою чергу серед народів Австралії та Океанії виділяють області: Австралії, Меланезії, Мікронезії і Полінезії. У Азії виділяють: Західну, Південну, Південно-Східну, Східну і Центральну. Народи Америки ділять на три великих області: Північну, Центральну і Південну. Умовно народи Африки поділяють на Східну, Західну, Північну і Південну. Народи Європи поділяють на: Західну, Центральну та Східну.

Географічна класифікація не відповідає на питання про походження народів, процеси їх формування, рівень їх соціально-культурного розвитку, хоча дозволяє розподілити етноси по регіонах. У зв'язку з цим, географічна класифікація носить *допоміжний характер* і нею користуються лише тоді, коли мова йде про великі регіони. Під час розгляду етносів в межах невеликих областей географічну класифікацію застосовувати проблематично.

2. Антропологічна класифікація

Антропологія як наука вивчає процес походження людини, її еволюцію, расогенез, морфологічні та фізичні особливості. Тому в основу антропологічної класифікації покладено *принцип поділу народів за расами* і наголос робиться на біологічній та генетичній спорідненості між різними етнічними групами. Одним із засновників расової (антропологічної) класифікації був французький вчений *Франсуа Берн'є*, якому з 1684 р. належить авторство самого терміну “раса” (див.: додаток № 2).

В етнології серед рас сучасного людства прийнято виділяти *великі раси*, або раси першого порядку. Всередині великих рас виділяються раси *перехідні, змішані* (другого, третього порядку), що утворилися пізніше.

Згідно антропологічної класифікації виділяють *чотири великі раси*:

- *європеоїди* (євроазійська раса);
- *монголоїди* (азіатсько-американська раса);
- *негроїди* (африканська раса);
- *австралоїди* (океанійська раса).

Формування великих рас проходило приблизно **40-60 тис.років** тому, і цей процес продовжувався у подальший час. Одночасно з виникненням рас відбувалося їх *постійне змішування*, внаслідок чого “чистих” рас у світі не існує. Крім того, *сучасна етнологія базується на твердженні, що всі люди планети належать до одного біологічного виду*. Поруч з цим, деякі особливості фізичної будови людей змінюються в залежності від їх проживання в тій чи іншій частині світу. Такі особливості, що передаються по спадковості і характерні для великих груп людей називаються *расовими ознаками*.

Найважливіші *расові ознаки*.

1. *Колір шкіри*, що може змінюватися в діапазоні від блідо-рожевого до темно-коричневого і майже чорного. Шкала кольорів шкіри нараховує 36 відтінків. Найбільш світла шкіра – у жителів Північної Європи, найбільш темна – у мешканців Центральної Африки.

2. *Колір волоссяного покрыву*, серед яких розрізняють чорне волосся, темно-русяве, світло-русяве, білокуре, риже.
3. *Форма волоссяного покрыву*, де враховуються дві особливості: жорсткість і крученість.
4. *Третинний волоссяний покрив*, що проявляється (переважно у чоловіків) у період статевого дозрівання. Його стан оцінюється в балах від 1 до 5, причому враховується густина волосся і площа поверхні шкіри, яку воно займає, а особлива увага звертається на вуса і бороду чоловіків.
5. *Колір очей*, серед яких розрізняють темні очі (чорні, карі, жовті), очі змішаних кольорів (жовто-зелені, зелені, сірі), світлі очі (світло-сірі, голубі, сині).
6. *Зріст*. Середня довжина тіла у людини складає 165 см для чоловіків і 154 см для жінок. Найменший середній зріст на планеті зафіксований у пігмеїв басейну р.Конго – 141 см для дорослих чоловіків. Найвищий середній зріст – 182 см зафіксований у населення, що проживає південніше о.Чад. Середній зріст вище 175 см мають чорногорці, шотландці, шведи, норвежці, полінезійці.
7. *Пропорції тіла*. За пропорціями тіла виділяють фігури: а) брахіморфний тип (короткі кінцівки і довгий тулуб), б) доліхоморфний тип (довгі кінцівки і короткий тулуб), в) мезоморфний тип (кінцівки рівнопропорційні тулубу).
8. *Параметри голови*. Основними показниками виступає співвідношення ширини голови до її довжини.

Раси відрізняються своїми ознаками. У *європеоїдів* білуватий або смуглуватий колір шкіри, волосся різних відтінків, хвилясте або пряме, ніс вузький, губи тонкі або середні. Очі різних відтінків, широко відкриті, осі їх горизонтальні. Європеоїди населяють не тільки Європу, але і займають Північну Африку (алжирці, єгиптяни), захід Азії (турки і араби), Сибір (росіяни), частину Кавказу, частину Середньої Азії, Ірак, Афганістан, Індію. За останні 500 р. вони стали більшістю населення Північної Америки та багатьох держав Південної Америки.

У *австралоїдів*, що проживають в Австралії та Меланезії, колір шкіри темний, волосся кучеряве або хвилясте, темне і жорстке, щелепи помірно виступають вперед, ніс широкий, губи товсті. На обличчі і на тілі сильно росте волосся.

У *монголоїдів* колір шкіри жовтуватий, волосся жорстке, за формою пряме. Колір очей і волосся чорний або темно-коричневий, борода і вуса у чоловіків з'являються пізно і рідко бувають густими. Обличчя широке, плоске, щелепи сильно виступають, а ніс – слабо. Очі вузькі, вісі

їх нахилені. Ця раса населяє Китай, В'єтнам, Японію, Індонезію, Філіппіни. До них належать казахи, киргизи, народи Середньої Азії, корінні народи Півночі і Далекого Сходу сучасної Росії. Індіанці Америки також належать до цієї раси.

Для *негроїдів* характерне кучеряве, жорстке, чорне волосся, дуже темний колір шкіри, карі очі. Борода і вуса ростуть погано, як у монголоїдів. Обличчя вузьке, щелепи виступають слабо. Очі, як у європейців, широко відкриті, горизонтально розташовані. Нижня щелепа часто виступає вперед. Представники цієї раси сьогодні проживають в Африці, на численних островах Тихого океану, дуже багато їх було завезено у період работоргівлі в Америку.

У складі вказаних великих рас *виділяють кілька малих рас* (їх називають іноді етногенетичними пучками або локальними расами), чисельність їх досягає 25. Між великими і малими расами існує велика кількість *перехідних форм*. Так, між негроїдами і європеїдами знаходяться ефіопи і мулати, між монголоїдами і австралоїдами – південно-азіатська раса, японці та інші.

Раси не можуть не змішуватися між собою, тому у багатьох людей, з першого погляду представників великих, “чистих” рас, антропологи знаходять ознаки, що свідчать про стародавні чи недавні змішування крові. Наприклад, знаменитий О.Дюма, автор “Графа Монте-Крісто” і “Трьох мушкетерів”, був внуком негритянки, а О.С.Пушкін був нащадком не тільки знатних російських родів, але і арапа Петра I, завезеного в Росію з Північно-Східної Африки.

Взагалі, історія людства виглядає як історія *переселень і завоювань* одних народів іншими. Так, 4-5 тис. р. тому із Азії в Європу прийшли племена *монголоїдної* раси. Змішавшись з представниками європейських народів, вони залишили нащадкам окремі особливості своєї зовнішності. Тому у деяких громадян Естонії спостерігається вузькість розрізу очей, плоскість обличчя. Поруч з цим, з півдня в Європу протягом тисячоліть проникали африканці. Суміш їх крові антропологи вбачають не тільки у іспанців, португальців, італійців, французів, але і на північному заході, в Ірландії.

Етнічна картина України є досить барвистою, оскільки у ній проживає кілька десятків тисяч представників різних націй і народностей. Більшість корінного етносу складають українці – 79,6%, далі росіяни – 16,4%, євреї – 0,8%, білоруси – 0,55%, молдовани – 0,51%, кримські татари – 0,49%, поляки і болгары – 0,4%, решта – представники інших національностей.

На жаль, загалом для історії людства характерний *етноцентризм і расизм*. Ще стародавній грецький історик *Фукидід* (460–400 до н.е.) повідомляв, що перси вважають себе найкращим народом у світі, а відносно інших народів стверджували, що чим далі вони живуть від Персії, тим вони гірші.

Систематизувати людські раси намагався відомий шведський біолог *Карл Лінней* (1707–1778). У його класифікації: *американець* – червонуватий, холерик, стрункий; *європеець* – білий, сангвінік, товстуватий; *азіат* – жовтий, меланхолік, сильної статури; *африканець* – чорний, флегматик, худий. Лінней також підкреслював особливі риси характеру: *американець* впертий, задоволений собою, свободолюбивий; *європеець* рухливий, дотепний, винахідливий; *азіат* жорстокий, любить розкіш, скупий; *африканець* нещирий, лінєвий, байдужий.

Однак, відверто *расистські концепції*, що обґрунтовували право на владу однієї раси (європейської) над іншими, виникли у кінці XVI–II ст. Особливо популярними вони були в Америці, оскільки підтримували рабство негрів. У 1853 р. вийшла основна робота расизму – книга французького соціолога *Артура Гобіно* (1816–1882) “Досвід про нерівність людських рас”. Найнижчою расою Гобіно вважав чорну, більш розвинену – жовту і найвищою – білу расу, особливо її еліту (арійців). Ідеалом для Гобіно була культура германців, втілена у Римській імперії. Проте майбутнє людства йому бачилося песимістичним, оскільки, створюючи нові культури, *біла раса мала змішатися з іншими народами*.

Існували і більш примітивні концепції (Ляпуж у Франції, Аммон у Німеччині), що “доводили”, чим довгоголовішою була людина (європейці), тим вважалася розумнішою і здібнішою. Аналогічні концепції можна виявити у Л.Вольтмана і, особливо, Х.Чемберлена, який вважав “тевтонську” расу – спадкоємницею “арійського” духу.

У відповідь “білому” расизму почали виникати *теорії про свою расову винятковість* індіанців, японців, африканців, китайців та інших. У середині XIX ст. в Латинській Америці і, особливо, у Мексиці виник суспільний рух “індіанізм”. На поч. XX ст. у США розпочався громадський рух під гаслом: “Чорне – прекрасне”. У 60-х рр. XX ст. у Африці виникла концепція Л.Сенґоу (Сенегал) під назвою “Негритюд” (расизм навпаки).

Таким чином, антропологічна класифікація носить *обмежений та допоміжний* характер для дослідження проблем етногенезу, етнічної історії, міжкультурних комунікацій.

3. Особливості етнолінгвістичної класифікації народів.

Серед різних видів класифікацій етносів мовна (лінгвістична) класифікація виступає однією із *важливіших*, оскільки саме вона дає найбільш чітку уяву про етнічний зв'язок між народами, про спільні витоки певних культур.

Мовна панорама сучасного світу включає близько **6 тис. мов**, на яких розмовляє *близько 4 тис. народів*, причому дуже рідко зустрічаються країни, де розмовляють однією мовою. Поруч з цим, існують держави, у яких існує більше 100 мов. У наш час деякі мови поширилися далеко за межі території свого походження (див.: додаток № 1).

За основу мовної класифікації взяли *два критерії: мову і етнічну належність*. Взагалі, мова виступає основою людської культури, поза як є способом передачі інформації за допомогою системи символів. Як правило, під час класифікації мов використовують *основні розряди*: говір, діалект, мову, групу споріднених мов, мовну сім'ю. При цьому спорідненість мов може означати спорідненість походження народів. Такі народи об'єднуються за цією класифікацією у *"мовні сім'ї"*. Так, всі народи, що розмовляють на мовах слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї, усвідомлюють спорідненість своїх мов, навіть якщо у спілкуванні вони не розуміють один одного.

Загалом, за мовною класифікацією виділяється **12 "мовних сімей"**, що охоплюють близько 96% мов світу. До мовних сімей належать: *індоєвропейська, афразійська (семітсько-хамітська), картвельська, дравідійська, уральська, алтайська, китайсько-тібетська, фінно-угорська, малайсько-полінезійська, австралійська, нігеро-кардофанська, кавказька*. В свою чергу, кожна із сімей *поділяється на групи або гілки*, що складаються з мов, найбільш близьких одна одній, а групи – на *підгрупи*. Майже кожна мова має варіанти (діалекти), обумовлені соціальними і географічними факторами.

Одією із найчисельніших мовних сімей виступає *індоєвропейська*, яка сформувалася в епоху бронзи (IV тис. до н.е.). Вона включає у себе *14 груп*:

- *слов'янська* (польська, чеська, словацька, українська, білоруська, російська, сербохорватська, болгарська, македонська, полабська);
- *балтійська* (литовська, латиська, пруська),
- *германська* (англійська, німецька, голландська, шведська, норвезька, данська, ісландська, готська);
- *романська* (іспанська, португальська, французька, італійська, румунська, молдавська, латинська);

- *кельтська* (ірландська, бретонська, уельська, гальська);
- *іранська* (перська, афганська, таджицька, осетинська, курдська);
- *індоарійська* (гінді, удру, гіндустані, бенгалі, пенджабі, санскрит);
- *грецька* (новогрецька, класична грецька, мікенська);
- *ілірійська* (фракійська, ілірійська, дакійська);
- *вірменська*;
- *фрігійська*;
- *тохарська*;
- *албанська*;
- *анатолійська*.

У іншій *фінно-угорській* мовній сім'ї об'єднані фінни, карели, естонці, угорці, ханти, манси. Три тисячі років тому *однією мовою* говорили слов'яни, латиші і литовці, а ще раніше – слов'яни і німці.

Зрозуміло, що помітити схожість нещодавно розділених мов простіше, ніж тих, що розділилися уже давно. Так, ще 400 р. тому італієць *Ф. Сассетті*, відвідавши Індію, помітив *схожість* італійських, латинських слів з індійськими. *Г. Лейбніц* (1646-1716) у XVIII ст. звернув увагу на схожість між фінською і угорською мовами. *М.В. Ломоносов* (1711-1765) писав про спорідненість грецької, латинської, російської і німецької мови.

Різні мови досить сильно *відрізняються* одна від одної. Так, в англійській, німецькій і французькій мові існують артиклі, яких немає в українській мові, але в українській є шість відмінків іменника, чого немає у згаданих мовах. При цьому, ці мови належать до *однієї мовної сім'ї*, і, відповідно, різниця між ними відносно невелика. Значно більше відрізняються далекі мови. У мові ескімосів, наприклад, важко розбити фрази на слова, а у тюркських словах основа слова і його суфікс можуть виявитися у різних місцях речення. У китайців майже всі слова дуже короткі, а значення слів і значення фраз залежать від інтонації голосу.

Кількість людей, що розмовляють окремими мовами, не співпадає з кількістю окремого народу. До найбільш *поширених мов світу* належать: китайська (розмовляють бл. 1 100 млн.чол.), англійська (500 млн.), хінді і урду (320 млн.), іспанська (300 млн.), російська (250 млн.), бенгальська, індонезійська і арабська (по 170 млн.), португальська (150 млн.), японська (120 млн.), німецька і французька (по 100 млн.).

Отже, лінгвістичні дослідження відіграють важливу роль в етнології, однак, лінгвістична класифікація народів світу не повністю співпадає з етнічною, оскільки поняття “етнос” і “мова” *не тотожні*.

4. Класифікація за господарсько-культурними типами

В етнічній багатоманітності звертає на себе увагу спорідненість етносів за способом господарювання. Ця обставина була покладена в основу *господарсько-культурної* класифікації, що базується на етнологічних методах дослідження господарства і культури. Спроби такої класифікації здійснювалися ще у *античний час* і виділялися *тоді три стадії* господарсько-культурного процесу: *збиральництво і полювання, скотарство, землеробство* (див.: додаток № 1).

У наш час господарсько-культурна класифікація передбачає поділ народів на групи і здійснюється лише в межах первіснообщинного ладу. Існує *дві* класифікаційні групи:

- 1) *присвоюючий тип етносів;*
- 2) *первісно-виробничий тип етносів.*

Присвоюючий тип передбачає найбільш примітивні форми господарювання людей, до яких належать бродячі мисливці і збирачі готових плодів природи. Цей тип зберігся і у наші дні у деяких областях Південно-Східної Азії, Південної Америки і Австралії.

Первісно-виробничий тип держав включає землеробство і скотарство. Такий спосіб господарювання був поширений у державах Середземномор'я, Середній Азії, Північній Африці, Америці. При цьому, *землеробство* розрізняють *ручне і плужне*, а *скотарство* – *осіле і кочове*. Плужне землеробство, осіле і кочове скотарство стали основними типами господарювання народів до епохи індустріалізації.

Така класифікація носить *допоміжний* характер і використовується для вивчення культури і побуту народів, та рідко використовується в історичних дослідженнях. Слабкістю такої класифікації є об'єднання в одній групі народів різного походження.

5. Релігійна структура населення світу та класифікація за релігійною належністю

Існують і інші види класифікації етносів. Серед них варто виділити *конфесійну (релігійну)* класифікацію держав за релігіями: буддизм, християнство (православ'я, католицизм, протестантизм), іслам (сунізм, шиїзм) та інші (див.: додаток № 1).

Релігія (від лат. religio – святиня, предмет культу) – це світогляд, а також відповідна поведінка, що базується на вірі у реальне існування надприродного. Релігія виявляє помітний вплив на матеріальну культуру народів, їх суспільний і сімейний побут, тому під час етнологічних досліджень певного народу вказується його релігія.

Ще у період первісно-общинного ладу з'являється ряд *форм релігійних вірувань*, які у наш час збереглися у відсталих народів. Серед них магія, тотемізм, анімізм, шаманізм, культ предків, культ природи, фетишизм, культ племенних вождів, різноманітні землеробські та скотарські культури, вірування, що пов'язані з функціонуванням таємних союзів.

Найдавнішими релігіями були: *іудаїзм* у євреїв (II тис. до н.е.), *зо-роастризм* у іранців (поч. I тис. до н.е.), *брахманізм* у індійців (VII ст. до н.е.), *конфуціанство* у китайців (VI ст. до н.е.). Проте всі названі релігійні системи, хоча і були поширені, але не перетворилися у релігії світового значення. Такими стали лише три релігії: *буддизм*, *християнство* та *іслам*.

Найбільш ранньою із світових релігій був *буддизм*, що сформувався у північній частині Південної Азії у **VI-V ст. до н.е.** Буддизм пізніше розпався на два напрямки: 1) хінаяна (вимагає від віруючих проходження стану монашества); 2) махаяна (без монашества).

На початку I тис. н.е. виникла ще одна світова релігія – *християнство*. В середині XI ст. відбувся розкол християнства на два напрямки – *православ'я* і *католицизм*. У XVI ст. в результаті Реформації від католицизму відділився *протестантизм*. Він сформувався у вигляді кількох самостійних течій: англіканство, кальвінізм, лютеранство. Головні течії протестантизму дали значну кількість відгалуджень (сект). Так, від кальвінізму походить баптизм, а від баптизму вийшли п'ятдесятники та адвентисти. Від останніх відокремилася секта свідків Ієгови. Особливе місце серед протестанських сект займає мормонство, що увібрало ряд елементів ісламу і буддизму.

Поруч з трьома основними напрямками християнства (православ'я, католицизм і протестантизм) існує ще два менш впливових напрямки, що склалися у V ст. н.е. – це *монофізитство* і *несторіанство*. За обрядністю ці напрямки дуже близькі до православ'я.

Наймолодша світова релігія – *іслам* виникла у **VII ст.** серед арабів. Пізніше іслам також розпався на три напрямки: *сунізм*, *шиїзм* і *хаджизм*. Сунізм і хаджизм дали ряд сект, зокрема із сунізму вийшов ваххабізм.

Відповідно до етнологічних досліджень *релігійної структури світу* у кінці XX ст. християн нараховувалося 1433 млн.чол., мусульман – 723 млн., індусів – 583 млн., буддистів – 274 млн., конфуціанців – 203 млн., іудеїв – 17 млн. Із християн найбільш багаточисельні католики – 809 млн. чол., протестантів – 426 млн., православних – 124 млн. Серед протестантів найбільше лютеран – 100 млн.чол., п'ятдесятників – 51 млн.,

бабтистів – 48 млн., свідків Іегови – 5 млн., мормонів – 4 млн.

Найбільш впливова релігія у світі – *християнство*. Найбільше християн проживає у Європі та Америці і дещо менші групи християн мешкають у Африці, Азії, Австралії та Океанії. Більшість послідовників другої світової релігії – ісламу проживає у Південно-Західній та Центральній Азії. Поширення третьої світової релігії – буддизму обмежене Східною Азією.

Крім релігійної класифікації, держави визначають також за *типом культури, формами сім'ї, видом знарядь праці та зброї, формами житла та поселень* та інші. Всі вони мають важливе значення під час вивчення окремих проблем етнологічної науки і можуть виконувати допоміжну роль при розгляді загальної етнічної картини світу.

Тема 5

НАРОДИ АВСТРАЛІЇ ТА ОКЕАНІЇ

1. Історико-культурні райони Австралії і Океанії та їх етнічний склад

У Австралію перші люди потрапили із Південно-Східної Азії близько **40 тис. р.** тому, а далі розселення по островах Океанії тривало до початку нашої ери (див.: додаток № 3).

Вперше європейці (португальці Д. д'Абреу та Ф.Серран) побачили Океанію у 1511 р., пропливаючи повз о.Нову Гвінею. У 1521 р. знаменитий *Ф.Магеллан* (1480-1521), здійснюючи кругосвітню подорож, відкрив ряд островів Океанії, а з **II пол. XVII ст.** розпочалася *колоніальна експансія* європейських держав в Океанію. Дещо пізніше Океанії, *Австралія* була відкрита європейцями, а саме голландцем *Вілем Янсзоном*, – у **1606 р.** У XVI ст. найбільшу активність в басейні Тихого океану проявляли іспанці, а в XVII ст. їх змінили в цій ролі голландці. З II пол. XVIII ст. різко посилилося проникнення в Океанію Великобританії і Франції, а в кінці XIX ст. до них приєдналися Німеччина і США.

Австралія у 1788 р. була проголошена англійською територією, а у 1901 р. утворилася держава – *Австралійський Союз* (з 1931 р. незалежна). Площа – 7,7 млн. кв. км, населення – 16,2 млн.чол. Це єдина держава у світі (столиця Канберра), що займає цілий материк. Крім того, до його складу входять о.Тасманія і ряд малих островів. Австралійський Союз за формою державного правління – *конституційна монархія*, а за формою державного устрою – *федерація*, що адміністративно поділяється на 6 штатів і 2 території.

При поділі суші земної кулі до Австралії відносять *Океанію* – багаточисельну групу островів у південній і південно-західній частинах Тихого океану. В межах Океанії виділяють кілька острівних груп: *Меланезію*, *Мікронезію* і *Полінезію*.

Сучасне населення Австралії та Океанії складається із двох груп: *англоавстралійців* (вихідців з Великобританії та Ірландії) й *аборигенів*. Близько 80% населення Австралії складають англоавстралійці, аборигени проживають, в більшості, на островах. Між аборигенами і прибулим населенням займає прошарок метисів.

Середня *густина* населення Австралійського Союзу – 2 чол. на 1 кв. км. Це один із найнижчих показників у світі. Населення розташоване дуже нерівномірно, оскільки 90% населення проживає на *південно-му сході*. У Австралії 85% складає *міське* населення, що пояснюється історією освоєння континенту, оскільки населення поселилося у прибережних районах і заснувало великі портові міста Мельбурн, Брісбен, Сідней.

Австралійський Союз за 100 років здійснив великий шлях господарського розвитку, чому сприяли ряд обставин: 1) тривала залежність від високорозвиненої Англії; 2) наявність природних ресурсів; 3) відсутність воєн за всю історію існування Австралії. Сучасна Австралія за об'ємом продукції входить до першого десятка розвинених держав світу.

2. Антропологічний тип, мовні групи, побут, суспільна організація, традиційні заняття, вірування народів Австралії та Океанії

У *Австралії* корінні жителі – *австралійські аборигени* – належать до однієї із чотирьох великих рас – *австралоїдної раси*, що складається з австралійської, меланезійської, андаманської, ведоїдної та айнської рас.

Корінні австралійці розмовляють різними спорідненими *мовами*, яких нараховується *більше 200*. Найбільш відомі серед австралійських мов, що утворюють австралійську мовну сім'ю: дампська, арандська, гарад'єрська, наррін'єрська, вадюгська ті інші. За *релігією* австралійські аборигени християни, однак продовжують вірити у тотемізм і магію.

Значна частина корінних австралійців була винищена європейськими колонізаторами, і у наш час їх нараховується лише **160 тис.чол.** (2/3 з них – австралійсько-європейські метиси). Австралійські аборигени – бродячі мисливці і збирачі плодів природи, що зберегли родоплемінний побут. Головними об'єктами полювання були кенгуру, інші сумчасті тварини та птахи. Полювали австралійці за допомогою списів та бумерангу. Лук і стріли зустрічаються в Австралії тільки на п-ві Йорк, де вони були запозичені у папуасів Нової Гвінеї. Рибальство широкого поширення не набуло. *Землеробством* аборигени не займалися, а вели *кочовий* спосіб життя. Житла будували тимчасові: куріні та вітряні заслони. Аборигени о.Тасманія жили також в дуплах дерев.

Продукти харчування аборигени часто вживали сирими, але перед тим їжа проходила різну обробку (розмелювання, вимочування). Вогонь добували різними способами (пиляли, сверлили, висікали).

Образотворче мистецтво аборигенів Австралії, як і фольклор, тісно пов'язувалося з релігією. Широко практикувалася різьба, випалювання, фарбовування. Характерними для австралійців були танці, що виконували як культові, так і розважальні функції. Танці супроводжувала музика, переважно вокальна, однак існували і примітивні музичні інструменти.

Під впливом європейської культури аборигени поділилися на кілька груп. Найкраще зберегли свій побут австралійці, що проживали у Західній і Північній Австралії на спеціально відведених для них землях – резерваціях. В інших резерваціях європейський вплив більше відчутний, зокрема для аборигенів побудовані бараки, населення забезпечується одягом та продуктами харчування.

До початку колонізації *Океанії* у XVII–XIX ст. корінне населення її частин складало: *Меланезії* близько 2,2 млн. чол., *Мікронезії* – 200 тис., *Полінезії* – 1,1 млн. На відміну від Австралії, корінні народи Океанії (особливо полінезійці) стояли на вищому рівні господарського та суспільного розвитку, тому чинили відчайдушний опір колонізаторам.

У етнолінгвістичному відношенні мови аборигенів Океанії поділяються на дві великі групи – *папуаські* (поширені на о.Нова Гвінея та о-вах Меланезії), та *австралонезійські* (поширені по всьому регіону). Кількість *папуаських* народів досягає **700**. Вони розселені відносно компактно і складають більшість населення Нової Гвінеї, архіпелагів Луїзіани і Бісмарка, о-вів Соломонових, Санта-Крус і Ріф. **Близько 500 народів австралонезійської** мовної сім'ї поділяють на меланезійців, мікронезійців і полінезійців.

Меланезія – група островів Океанії у південно-західній частині Тихого океану, до якої входять о-ви: Нова Гвінея, Бісмарка, Соломонови, Нові Гебриди, Нова Калідонія, Фіджі, Гуам. Площа близько 1 млн. кв. км, з населенням більше 4 млн. чол. Корінного населення нараховується 1,2 млн. чол., хоча більшість населення о-вів Фіджі, Нової Калідонії, Гуам складають вихідці з інших материків. Розмовляють на мовах австралонезійської сім'ї, малайсько-полінезійської мовної групи, до яких належать мови фіджі, мота-моту. При цьому письмовою серед цих мов є лише фіджійська мова. Формально маланійці, як і мікронезійці і полінезійці, християни, але зберігають значну кількість пережитків стародавніх місцевих вірувань.

В Меланезії проживає більше **200 етносів**, які поділяються за мовною ознакою на дві групи: *австронезійців* (0,7 млн чол.) і *папуасів* (бл. 70 тис.чол.). Народи Меланезії невеликі. Найбільший з них – толої на

Новій Британії нараховує бл. 90 тис.чол. Серед корінного населення Меланезії переважає меланезійський антропологічний тип, для якого характерні темна шкіра, товсті губи, широкий ніс, помірно кучеряве волосся.

Основне заняття меланезійців – ручне *землеробство*. Найважливіші культури, що вирощуються: кокосова пальма, хлібне дерево, банан, сагова пальма та інші. Друга за значенням галузь – *рибальство*, а на маленьких острівцях, це заняття виступає єдиним засобом до існування. Риболовні засоби досить різноманітні: різні сітки, корзини, крючки. Крім того, рибу б'ють списами, стріляють з лука, травлять ядом. Полювання, в зв'язку з бідністю фауни, не відіграє суттєвого значення для господарства.

У доколонузаційний період меланезійці не знали металу, а засоби праці та зброя виготовлялися з каменю, мушлі, черепахових панцерів, кісток, зубів тварин і, звичайно дерева. На момент європейської колонузації *ремесло* тільки почало виділятися у самостійне заняття і проявлялося у плетенні з гілок корзин, сумок. Більшість населення залишилися у наш час сільськими мешканцями. Вони проживають у багатодворних селах або у однодвірних поселеннях. У більшості випадків меланезійські хатини прямокутні із масивним двоскатним дахом, що навісає над стінами. У якості покрівельного матеріалу використовується листя пальми, банана, а стіни плетуться з гілок бамбука. Іноземці і заможні аборигени мешкають у сучасних будинках.

Серед засобів пересування найважливішими залишаються *човни*. На Нових Гібридах і у наш час використовуються човни, вирубані із стовбура хлібного дерева. До човнів прикріплюється характерний для Меланезії поперечний балансир, що надає човну стійкості, а весла та парус роблять їх мобільними.

Одяг меланезійців у доколонузаційні часи був мінімальний, а іноді взагалі відсутній. У більшості випадків одягом служили набедрені пов'язки, спіднички, пояси з пучком трави спереду. Поруч з цим, у наш час в меланезійських поселеннях можна зустріти немало людей одягнених у сучасний одяг. Зберігаються у Меланезії і традиційні прикраси (гребінці, серги, намисто, браслети), причому їх носять переважно чоловіки.

Їжу меланезійці отримують від домашнього господарства, хоча м'ясо вживають рідко, зате часто їдять рибу. Прості страви готують в земляній пічці, а вогонь добувається шляхом тертя гострого кінця палочки із дощечкою.

За рівнем суспільного розвитку меланезійці випереджали папуасів, але помітно відставали від східних сусідів – полінезійців. Загалом можна стверджувати, що на момент колонізації основна частина меланезійців знаходилася на *ранній стадії розкладу первіснообщинного ладу*, а найбільш характерною суспільною організацією була *сільська община*. Власність на всі земельні угіддя – суспільна, однак кожна сім'я має власний наділ. Рід на більшості островів Меланезії (крім її південної частини) – материнський. Повсюди суворо дотримуються звичаю *екзогамії* (шлюби з представниками інших родів), а жінки поселяються в общинах чоловіків.

Встановлення колоніального панування прискорило процеси розкладу первісного суспільства і запровадило норми цивілізованого суспільства.

Мікронезія – група островів Океанії у західній частині Тихого океану, що включає Маріанські (без о. Гуам), Каролінські і Маршалові ови. Площа 1,8 тис. кв. км. із населенням близько 140 тис. чол., які є представниками 15 народів. Корінні народи – чаморро (73 тис.чол.) і палау (15 тис.чол.), а також проживають невеликі групи вихідців з Азії. Офіційна мова – англійська, але корінні мешканці говорять мовами *малайсько-полінезійської* групи, до яких належать мови: трук, понапе, кусайє, маршальська, гілбертська та інші. Всі мікронезійські мови – неписьмові.

Західна і Східна Мікронезія суттєво відрізняється одна від одної, оскільки перша змінилася внаслідок колонізації, а друга практично залишилася на родоплемінному рівні розвитку. У Західній переважає *південноазійський расовий* елемент, а у Східній – *полінезійський та меланезійський расовий* тип. До часу перших контактів з європейцями населення Мікронезії займалося *землеробством і рибальством*, причому у західній частині переважало землеробство, а у східній – рибальство. Полювання було розвинене слабо, а його об'єктами були птахи, черепахи.

За ремесленним виробництвом на заході переважало *гончарство*, а на сході – *ткацтво*. Будинки споруджувалися на кам'яних стовпах і палях. Між окремими островами існував обмін, а в якості грошей використовувалися раковини та намисто.

Особливу культурну трансформацію пережив о. Гуам, що став у кінці XIX ст. власністю США, а пізніше був перетворений у військово-морську базу. Поруч із корінним населенням тут проживають кілька десятків тисяч американців та філіппінців.

Полінезія – група островів у центральній частині Тихого океану, до складу якої входять острови Таїті, Маркізькі, Туамоту, Тубуаї, Кука та інші. Площа Полінезії складає близько 26 тис. кв. км, а населення – 4,5 млн. чол. *Корінними народами* Полінезії (бл.750 тис.чол.) є: *маорі, самоанці, тонганці, таїтяни, гавайці* (всього бл. 40). Офіційна мова – французька, а серед мов аборигенів виділяються: тонга, ніуе, самоа, тувалу, футуна, маорійська, таїтянська, гавайська та інші. Полінезійські мови належать до *східноокеанської групи океанської гілки австронезійської сім'ї*.

Полінезійці виступають контактним типом між *монголоїдною і австралоїдною расами*. Основними заняттями полінезійців і тепер залишається ручне землеробство та рибальство. На Полінезії відсутні ремесла (ткацтво, гончарство), але розвинене плетіння з гілок предметів побуту. Не знали полінезійці і металу, а знаряддя праці та зброю виготовляли з каменю, кісток, дерева.

Народи Полінезії були відомі як чудові *мореплавці*, що пересікали водні простори, орієнтуючись по сонцю та зірках на своїх багатомісних човнах. Зайняття *рибальством* для постійного поповнення рибних запасів ще більше сприяло розвитку мореплавства та переселенню на віддалені архіпелаги. Одяг та житло полінезійців аналогічні меланезійським, а серед прикрас поширені квіти.

Соціальне розшарування виявилось досить глибоким, як ніде в Океанії. Майже на всіх архіпелагах виділилися спадкові *вожді та еліта*. Представники знаті ділилися на ранги і були пов'язані між собою родинними зв'язками. Вожді збирали данину з населення, а знатним сім'ям належали кращі землі.

Сім'я була *патріархальною* і кілька сімей об'єднувалися у територіальну общину, керівництво якою здійснювали старійшини. Форми власності в Полінезії були різноманітні, як *общинна*, так і *приватна*. Торгівля розвивалася досить слабо.

В кінці XVIII ст. у ряду полінезійських народів (гавайці, таїтяни, тонга) почали виникати перші *держави* у регіоні. З того часу організовувалися 4-5-річні *школи*, а жителі о. Пасхи створили свою писемність. На жаль, більша частина дощечок з ієрогліфами до нас не дійшла. Народна творчість у полінезійців була розвинена краще, ніж у їх західних сусідів. Образотворче мистецтво представлене різьбою по каменю, дереву, кістці. Жителі о. Пасхи витісували із м'якого каменя величезні статуї. Широкого розвитку набуло і музичне мистецтво. Серед музичних інструментів знаходилися ударні (гонг, барабан, брязкальце), духові (флейти, труби), струнні ("музичний лук").

У наш час основа економіки Океанії – виробництво на експорт продуктів із кокосової пальми і ванілі. Головними продовольчими культурами є рис, ананаси, банани. Добре розвинене рибальство та морські промисли, у тому числі вирощення перлин.

3. Етнічні процеси в Австралії та Океанії

Етнічні процеси Австралії та Океанії досить різноманітні. Більша частина аборигенів зберігає родоплемінну самосвідомість, а окремі групи поступово переходять в лоно цивілізації. В Австралії та Новій Зеландії переважають *асиміляційні* процеси, в результаті яких основні етноси цих країн розчиняють у своєму середовищі багаточисельні іммігрантські групи. Зростаючі ж групи європейсько-австралійських метисів повністю втратили зв'язок із своїми етнічними родичами, перейшли на англійську мову і наблизилися до англоавстралійців.

Для країн Океанії характерними є найбільш типові процеси *міжетнічної консолідації* (об'єднання). У західній частині Океанії ранню стадію цього процесу можна спостерігати на Новій Каледонії, де із трьох десятків меланезійських племен і племінних груп поступово складається нова народність – канаки.

На сході Океанії, на о-вах Кука, міжетнічна консолідація всього корінного населення архіпелагу знаходиться на ще *вищому рівні*. Таке ж положення характерне і для Нової Гвінеї.

Сучасна культура народів Австралії та Океанії в різній мірі зберегла свою самобутність. У тих випадках, коли контакти аборигенів з європейцями тривалий час мали обмежений характер (у віддалених районах Австралії і Нової Гвінеї), культура корінних народів майже повністю збереглася. І навпаки, етноси Океанії, що давно вступили в тісні зв'язки з європейцями та американцями (етноси Нової Зеландії, Таїті), зберегли лише залишки своїх культур.

Австралія і Океанія дуже специфічні за своїм етнічним складом населення, що обумовлено своєрідністю їх історії, рівнем соціально-економічного розвитку, особливостями етнічної структури та іншими факторами.

Тема 6

НАРОДИ АЗІЇ

1. Загальна характеристика азіатського регіону та його народів

Азія – найбільший континент нашої планети, площа якого складає 44,3 млн. кв. км. Вона поділяється на *Західну (або Передню), Південну, Південно-Східну, Східну і Центральну Азію*. В Азії майже 75% площі займають найвищі гірські хребти Гімаліїв, Тібету, Паміру та інших. Близько 25% площі Азії займають низини і найбільшими серед них є Туранська, Велика Китайська, Месопотамська, Західно-Сибірська. Азія розташована у всіх кліматичних поясах – від арктичного до екваторіального. Цей континент багатий на корисні копалини, різноманітна також його флора і фауна (див.: додаток № 5).

Населення Азії перевищує 2,7 млрд.чол, однак розташовано воно дуже нерівномірно: густозаселені долини великих рік, узбережжя морів і озер, але малозаселеними залишаються високогір'я, пустелі, області тропічних лісів. Проживає населення регіону здебільшу у сільській місцевості, але у багатьох країнах спостерігається ріст чисельності міст.

Серед *народів Азії*, а їх нараховується більше **1 тис.**, можна зустріти представників всіх великих людських рас, однак переважають *європеїди* та *монголоїди*. Більшість держав багатонаціональні. Так, більш ніж **150** народів проживає в Індії, майже **100** народів – в Росії та Філіппінах, більше **50** – у В'єтнамі і Китаї, більш ніж по **30** – в Ірані, Афганістані, Бірмі, Таїланді. Ряд народів роз'єднані державними кордонами, що створює напруженість, яка часто проявляється у силовому протистоянні. Зокрема, *курди* живуть компактно на кордонах Туреччини, Ірану, Іраку, і Сирії, *белуджі* – Ірану, Афганістану і Пакистану, *пенджабці* – Пакистану та Індії.

Ще більш складною виглядає картина *мовного складу* населення. Народи Азії розмовляють **550 мовами**, а найбільш поширеними мовними сім'ями є: *тібетсько-китайська* (Китай, В'єтнам, Лаос), *індоєвропейська* (Туреччина, Іран, Ірак, Сирія, Пакистан, Індія, Бангладеш, Непал), *австронезійська* (Південно-Східна Азія, Індонезія, Філіппіни), *алтайська* (Азербайджан, Узбекистан, Казахстан, Росія, Монголія), та інші.

Внаслідок різноманітного клімату та особливостей історичного і соціально-економічного розвитку населення у Азії склалася значна кількість *господарсько-культурних типів*, що належать як до виробничих,

так і до споживацьких різновидів господарств. Переважають такі *господарсько-культурні типи*: а) бродячих мисливців, рибалок, збирачів; б) примітивних мотижних землеробів; в) мотижних землеробів, що використовують штучне зрошення; г) кочових і напівкочових скотарів; д) плужних ірригаційних землеробів. У наш час більшість народів Азії розвиваються у індустріально-аграрному напрямку.

В країнах Азії – *Китаї, Індії, Месопотамії, Середній Азії* – виникли найдавніші осередки світової цивілізації. Уже в *IV-II тис. до н.е.* тут виникають держави, розвивалася писемність, література, наука, ремесла. Давня та середньовічна культура передових азіатських народів, різними шляхами потрапляла до країн Європи та інших континентів і *відіграла видатну роль* у культурному розвитку людства. Досить нагадати про запозичення європейцями вавилонського календаря, фінікійського алфавіту, китайських винаходів – паперу та пороху, “арабізованих” індійських цифр, десятків арабських термінів.

Поруч з цим, на прочатку *I тис. н.е.* чимало народів Азії залишалося на дуже *низькому рівні розвитку*, що було викликано, з одного боку, несприятливими умовами в ряді районів (зона тайги і тундри Сибіру, високогірні області Центральної Азії, важкодоступні джунглі тропічного поясу Індії, Індокитаю, Індонезії), з іншого боку, тим, що ці народи розвивалися в умовах відносної *ізоляції*. Ізоляція як фактор культурного застою позначилася на долі ряду народів гірських областей Азії – *кафирів, буришків*, народностях центрального Китаю.

До початку XVII ст. *уповільнився розвиток* тих азіатських держав, які протягом тривалого часу залишалися форпостами цивілізації (Китай, Індія). Це пояснювалося, поруч з різними конкретно-історичними особливостями розвитку, збереженням у більшості держав Азії *кочового скотарського господарства*, чому сприяв ландшафт материка. Кочове скотарство, що свого часу дало людству нові засоби для існування, стало у подальшому гальмом на шляху прогресу. За існування кочового скотарства ускладнюється можливість удосконалення засобів та навичок виробництва, майже виключається можливість виникнення культурних центрів, консервується племінна організація та інші пережитки патріархату. Екстенсивне господарство кочівників періодично вимагає розширення пасовищ, що на практиці приводило до спустошуючих вторгнень у землеробські області, до руйнації міст, культурного занепаду. Тюрко-монгольські нашествия, що давали себе в знаки у XII-XVIII ст., важко відбилися на економічному та культурному розвитку Китаю, Індії, Середньої Азії та Східної Європи.

У результаті історично обумовлених уповільнених темпів розвитку, країни Азії у новий час зазнавали *колоніальної експансії* з боку більш розвинених європейських держав. Азія, як і сусідній африканський континент, стала “заповідником колоніалізму”. В одних азіатських країнах, як в Індії, Індонезії, було встановлено прямий колоніальний режим, у інших, як Османська імперія, Іран, Китай, залишаючись формально самостійними, насправді були оплутані ланцюгами фінансової залежності. У XIX – поч. XX ст. розпочався відкритий грабіж країн Азії та перетворення їх на аграрно-сировинну базу європейських держав. Із азіатських держав тільки Японія стала потужною індустріальною державою, що також проводила політику колоніалізму. Ситуація почала змінюватися на краще лише після звільнення азіатського континенту у XX ст. від колоніальної залежності.

2. Характеристика народів Західної Азії та їх етнічна історія

Західна, або Передня Азія займає площу більше 6 млн. кв. км з населенням понад 140 млн. чол. Географічно вона включає півострів Малу Азію, Месопотамію, Аравійський півострів та Іранське нагір'я. На території Західної Азії розташовані такі *держави*: Турецька Республіка (49 млн.чол.), Ісламська Республіка Іран (44 млн.), Демократична Республіка Афганістан (18 млн.), Іракська Республіка (12,2 млн.), Сирійська Арабська Республіка (8,9 млн.), Королівство Саудівська Аравія (8,8 млн.), Йеманська Арабська Республіка (6,9 млн.), Ізраїль (4 млн.), Ліванська Республіка (3 млн), Іорданія (2,2 млн.), Йемен (1,9 млн), Оман (800 тис.), Об'єднанні Арабські Емірати (910 тис.), Бахрейн (320 тис.), Кувейт (1,3 млн.), Катар (бл. 250 тис.) і Республіка Кіпр (620 тис.).

Перші свідчення про етнічний склад Передньої Азії з'являються на межі IV і III тис. до н.е., коли *шумери* утворили в Південній Месопотамії одну із найдавніших держав та винайшли клинопис. Поруч з шумерами проживали тут у III тис. до н.е. також *аккади*, про що свідчать письмові пам'ятки того часу. Разом з іншими семитомовними народами Межиріччя аккади створили *Вавілонську цивілізацію*. Письмо мали і інші народи: *фінікійці* – мова яких була покладена в основу арабської, грецької, латинської, російської, української та інших; *стародавні євреї; арамеї*.

У II тис. до н.е. семитомовні народи розселилися по Західній Азії, а Аравійський пів-в заселили *араби*. В *середині II тис.до н.е.* з'явилися перші письмові пам'ятки, що засвідчили появу *Хеттського царства*. У IX ст. до н.е. в областях Вірменського нагір'я і Південного Закавказзя

виникла держава *Урарту*, а в *VII ст. до н.е.* вірмени створили свою державу, що проіснувала близько 1 тис. років. В *I тис. до н.е.* в областях, де розселилися народи індоєвропейської мовної групи, виникли держави *Мідія*, *Персія*, пізніше *Бактрія* і *Парфія*.

Суттєвий вплив на етнічні та культурні процеси у Західній Азії виявили *арабські завоювання VII-VIII ст.* Араби підкорили місцеве населення, змішавшись при цьому із ним. Широкого поширення набула арабська мова, писемність на основі арабського алфавіту та ісламізація населення підкорених країн. Походи арабів приводили також до витіснення окремих етнічних груп з їх території і утворення нових народів.

Продовжили вплив на етнічний склад регіону переселення із Середньої Азії *тюркських народів*, що відбувалося у *X-XII ст.* В результаті цього процесу сформувалися такі народи, як *турки*, *азербайджанці* та інші. Важливі етнічні процеси проходили і в наступні сторіччя. Так, у *XVII ст.* примусово переселили до Ірану значну кількість *грузин та вірмен*. У *XVII-XIX ст.* уряди Ірану і Туреччини неодноразово переселяли *курдські племена* до Південної Туркменії, Південної Анатолії. У 1915 р. турецький уряд спровокував різню вірмен і айсорів (ассірійців), внаслідок чого 1,5 млн. вірмен були змушені переселитися в інші регіони.

Західна Азія уникнула, за виключенням Аравійського пів-ва, прямої європейської колонізації, однак країни регіону у *XIX-XX ст.* були перетворені у напівколонії розвинених європейських держав.

3. Сучасний етнічний склад держав регіону

За антропологічною ознакою все населення Західної Азії поділяється на представників *трьох великих рас*: європеоїдної, негроїдної і монголоїдної.

У наш час в Західній Азії поширена значна кількість мов, що належать до різних гілок *чотирьох мовних сімей*: індоєвропейської, семітохамітської, алтайської і кавказької. До *індоєвропейської сім'ї* належить іранська мовна група (гілка), у яку входять мови: фарсі, пушту, таджицька, курдська, лурська, бахтіарська, белудська, вірменська, албанська та інші.

Серед *семітсько-хамітської мовної сім'ї* найбільш багаточисельною є їх південна група, до якої належить арабська мова з багаточисленними діалектами. Мовами інших семітських гілок говорять євреї, нооассірійці, населення Сирії, Лівану та інші.

До *алтайської мовної сім'ї* належать різні групи, які включають мови: турецьку, азербайджанську, татарську, туркменську, гагаузьку та ін-

ші. Вихідці з Кавказу говорять на різних *кавказьких мовах* (грузинській, ласьській).

Сучасний етнічний склад майже всіх країн Західної Азії досить складний, оскільки переважна їх частина є *багатонаціональною*. Так, з великими труднощами, проходить процес визначення етнічного складу *Туреччини*, оскільки в країні проводилася активна асиміляційна політика, і чимало етнічних груп зараховувалася до турків. Сучасне населення Туреччини нараховує більше 49 млн.чол., серед якого знаходяться, крім турків, юрюки, курди, азербайджанці, туркмени, араби, татари, грузини, греки, албанці, євреї, вірмени, черкеси, росіяни.

Ще різноманітніший етнічний склад *Ірану*. Населення держави складає понад 44 млн.чол., де більше половини його складу належить персам, що розмовляють на фарсі, а решту – 80 народам, які розмовляють на місцевих мовах. До них належать азербайджанці, туркмени, курди, кашкайці, афшари, гілянці, мазандаранці, лури, бахтіари, белуджі та інші.

Багатонаціональним є населення *Афганістану* (18 млн чол.), більше половини якого складають пуштуни. Крім того, у цій державі проживають туркмени, узбеки, белуджі, євреї, хазарійці та інші. У ході сучасних етнічних процесів відбувається консолідація великих народів, зокрема пуштунів і таджиків. Поруч з основною офіційною мовою пушту, використовується також фарсі. В основу письма покладено арабський алфавіт.

Населення інших держав Західної Азії є більш однорідним, хоча деякі національні меншини у ряді держав досить багаточисельні. Крім арабів, у багатьох державах проживають курди, перси, індійці, африканці, нащадки вихідців з Європи – левантійці.

Населення Ізраїлю (понад 4 млн. чол.) складається в основному з євреїв, як місцевих, так і вихідців з інших держав світу. Крім того, у Ізраїлі проживають палестинські араби, вірмени, угорці, черкеси, поляки, росіяни, українці та інші. Офіційна мова – іврит.

4. Господарство Західної Азії

Країни Західної Азії переважно *аграрні*, тому більшість населення зайнято у сільському господарстві. Поруч з цим у багатьох областях регіону відкрито великі запаси світової нафти, що визначає напрямок економічного розвитку ряду держав.

У Західній Азії переважають *два господарсько-культурних типи*: 1) плужне землеробство; 2) кочове скотарство. *Землеробство* у країнах регіону має багато спільних рис, оскільки за умов жаркого клімату та від-

сутності достатньої кількості опадів воно існує лише за допомогою різноманітних *зрошувальних систем*. У більшості арабських держав основними *сільськогосподарськими культурами* є пшениця, ячмінь, фінікова пальма, рис, кава, цитрусові, городні та технічні культури. У субтропічних районах Східного Середземномор'я вирощують яблука, виноград, фініки, цитрусові. В Туреччині, поруч із зерновими вирощують бавовник, тютюн. В Ірані, Афганістані, всупереч заборонам світових міжнародних організацій, щорічно засівають плантації опійного маку.

Техніка обробітку землі залишається на низькому рівні. Тільки невелика частина заможних господарств регіону мають сільськогосподарську техніку. Більшість селянських господарств використовують *примітивні знаряддя праці*: дерев'яні плуги, сапи, серпи та інші. В якості тягливої сили використовують волів, рідше коней. Урожай збирають вручну за допомогою серпів і ножів.

Землероби вирощують різних домашніх тварин як тяглову силу, так і для одержання продуктів харчування. У більшості селяни тримають у господарствах волів, кіз, овець, курей. Коней мають лише заможні господарства. Частина селянських господарств держав Аравійського півва, Туреччини, Ірану та Афганістану розводять верблюдів. Тваринництво ведеться селянами у *стійловій і відгінній* формах. У зв'язку з цим, у гірській місцевості поширений *напівосідлий* господарсько-культурний тип.

У пустелях і напівпустелях поширений *кочовий господарсько-культурний тип*, що передбачає постійний пошук нових пасовищ. Розрізняють *три основних види* кочового скотарства: 1) меридіональне; 2) вертикальне; 3) стаціонарне. *Меридіональне* кочове скотарство передбачає відгін тварин на значні віддалі (2-3 тис. км) з півночі на південь і навпаки. *Вертикальне* скотарство включає сезонний випас тварин у горах, а *стаціонарне* – незначні перегони худоби в межах кількох десятків кілометрів. Проте кочове скотарство включає також і *різні види іншої діяльності*: примітивне мотижне землеробство, караванну торгівлю, а в недалекому минулому – збройні набіги та пограбування. Кочовим скотарством займаються частина арабів, пуштунів, курдів, туркменів, тюрків-юрюків.

Високий розвиток і стародавні традиції мають в Передній Азії *ремесла і промисли*. Ще з давніх давен славилися там майстри з виплавки і обробки металу, була винайдена знаменита *дамаська сталь*. І сьогодні високо цінуються художні ювелірні вироби із дорогоцінних металів та каменів. Великою майстерністю володіють різьбярі по каменю, кістці,

дереву. У Західній Азії виробляються кращі у світі килими, особливо іранських, турецьких та туркменських майстрів. Кочівники виправляють овечі шкіри, каракуль.

В ХХ ст. ремесла і промисли невпинно скорочувалися і витіснялися фабричними виробами. Однак, у наш час в зв'язку з широким розвитком туризму і попитом на сувеніри знову процвітають народні промисли.

5. Особливості матеріальної і духовної культури

Більшість населення Західної Азії проживає у *сільських поселеннях*. Однак кількість міст у останні десятиліття швидко зростає. Вигляд поселень помітно змінюється в залежності від природних умов та місцевих традицій. Так, у Туреччині поселення тяжіють до морського узбережжя та долин, в Ірані переважають поселення у передгір'ях і долинах рік, у Афганістані вони зосереджені у гірських долинах, а на Аравійському п-ві поселення розташовуються на рівнинах і в горах.

Села в Передній Азії великі, крім гірських аулів, із безплановою забудовою кварталів. Архітектурну забудову мають лише поселення переселенців, або населені пункти, що виникли в останні десятиліття. Як правило, в центрі кожного великого поселення розташована базарна площа, мечеть або церква, кавярня, чайна, адміністративні споруди. Від центру тягнуться криві, вузькі вулички, що обмежуються глухими стінами садиб, без вікон, з воротами і невеликими дверними проходами.

Оскільки Передня Азія небагата на воду, тому водогони побудовані лише у великих містах, а більшість населення користується водою з каналів, де купаються тварини та перуть білизну. Сучасні споруди, асфальтовані вулиці, електричне освітлення мають лише великі міста, але їх окраїни мало чим відрізняються від сільських населених пунктів.

Суттєво відрізняються від осілих землеробів тимчасові та сезонні поселення *кочівників*, що виникають переважно влітку. У бедуїнів Центральної Аравії такі літні табори нараховують часом кілька сотень і навіть тисяч помешкань, що розташовуються навколо криниць чи інших джерел. Скупчення жител родинних сімей утворюють своєрідні квартали. Намет голови кочової групи ставиться при в'їзді у табір, щоб прибулі гості потрапляли перш за все до нього. На зиму і весну кочівники розходяться по пасовиськах і оселяються малими групами.

У землеробського та скотарського населення *типи жител* різноманітні. Землероби рівнини і передгір'я споруджують із цегли або глини прямокутні чи квадратні будівлі. Як виключення, в Туреччині зустрічаються дерев'яні будинки, що будуються старообрядцями з Росії.

Планування жител залежить від майнового стану власників та традицій. Бідне та гірське населення будує однокамерні житлові приміщення. Інше населення зводить багатокамерні будинки. При цьому передня частина житла вважається чоловічою, а тилова – куди доступ закритий – жіночою. В залежності від місцевості господарські будівлі прибудовуються до будинку або ставляться окремо. Все господарство огорожується високою огорожею.

У середині приміщень в сільських будинках підлогу застеляють килимами, застеляють тапчанами-ліжками, скринями з майном та невисокими меблями. У містах заможна частина населення має сучасний інтер'єр.

Землероби та скотарі регіону користуються здебільшого глиняним та металевим *посудом*. Характерні металеві та дерев'яні чайники з довгим носиком. Кочівники користуються шкіряними бурдюками для молока і води, а страву готують у котлах.

Одяг у населення Західної Азії схожий за типом, однак різниця спостерігається у головному уборі в залежності від традицій різних племен (шапки, хустки, чалми). Найбільш поширений *чоловічий одяг* складається з широкої, нижче пояса сорочки, широких штанів та халата, плаща чи овечої шуби. Землероби використовують для виготовлення одягу бавовняні тканини, а кочівники – шерстяні. Традиційний одяг у наш час зберігається переважно у кочівників, але і серед них поширюється сучасний фабричний одяг. Чоловіки багатьох войовничих племен носять на собі цілі арсенали холодної та вогнепальної *зброї*.

Традиційний *жіночий одяг* регіону складається з довгої до п'ят сорочки-плаття та довгих штанів. У різну пору року одяг доповнюється безрукавками, халатами, плащами, шубами. Голову жінки накривають хустиною, часто прикрашену ювелірними виробами. У ряді народів в минулому (в Ірані і в наш час) побутував звичай закривання жінками обличчя волосяною сіткою чи чадрою (паранджою). У кочівників жінки обличчя не закривали, але повинні були при сторонніх особах прикривати рот краєм хустини.

Традиційні *транспортні засоби* у Передній Азії складаються з верхового, в'ючного, колісного і водного транспорту. Вози виготовлялися двоколісні, у вигляді арби з великими колесами, а для перевезення вантажів – чотириколісні. Гузовою тягою служили коні, воли, верблюди, осли. По Тигру та Єфрату і у наш час плавають круглі, плетені човни, що відомі ще з епохи шумерів. Для каботажного плавання та рибної ловлі використовуються невеликі дерев'яні судна з парусом. Проте сучасні транспортні засоби швидко витісняють традиційні.

Традиційний харчовий раціон включає у землеробів і кочівників головним чином пшеничні коржі та страви з рослинних та молочних продуктів. Масло землероби використовують рослинне, а кочівники – тваринне. Велике значення у харчовому раціоні мають напої: чорний і зелений чай з м'ятою, кава. Кочівники вживають кисломолочні продукти.

Духовна культура Західної Азії має глибокі традиції і є досить різноманітною. Дуже багата народна творчість арабів, що включає різні жанри фольклору: епічні твори, казки, легенди, історичні перекази. Особливо розвинена була усна народна творчість у кочових арабів-бедуїнів.

В осілих землеробів і кочівників існує розвинена народна музична культура. Побутовують різні музичні інструменти – щипкові, ударні, духові. У святкові дні проводяться військово-спортивні змагання, влаштовуються танці. У середні віки чимало арабських міст виступали центрами світової науки, культури, мистецтва, що суттєво збагатило європейську та всесвітню культуру. Однак із встановленням колоніальної залежності у державах Західної Азії наука і культура занепали, і у наш час вони значно відстають від передових країн світу.

Різнманітне народне мистецтво *Туреччини*. Чимало жанрів нараховує фольклор: казки, легенди, сатиричні твори, а цикл розповідей про народного мудреця Ходжа Насреддина став всесвітньовідомим. У селах і містах популярний вуличний народний театр маріонеток і тіней. Сучасне професійне турецьке мистецтво чимало почерпнуло із народної творчості, однак останнім часом на нього негативно впливає “масова культура”.

Широкого поширення набула усна народна творчість в *Ірані* та *Афганістані*, де до недавнього часу більшість населення було неписьменним. Фольклор включає історичні перекази, знамениті цикли стародавніх і середньовічних творів. Містами і селами гастролюють театральні колективи. Популярні спортивні змагання, під час яких влаштовуються конкурси народних поетів і музикантів.

Різнманітна духовна культура й інших народів Передньої Азії. Так, славляться курдські масові *танці*, які виконують дорослі і діти. Оскільки професійна медицина ще не зможе охопити все населення, тому процвітає народна медицина, що поєднує сучасні медичні прийоми з “лікуванням” знахарів і чаклунів.

За *релігією* більша частина населення Західної Азії належить до ісламу. *Іслам* – монотеїстична релігія, що склалася в Аравії у VII ст. на основі стародавніх вірувань і багато запозичила у інших релігій, зокрема у християнства. Основні постулати сформульовані у священній книзі мусульман – Корані. У відповідності з мусульманським вченням кожний

віруючий зобов'язаний визнавати догмат єдиногобожжя, виконувати молитви, дотримуватися посту, платити релігійний податок і здійснювати паломництво у Мекку.

Із релігійних течій ісламу найбільше поширені *сунізм* і *шиїзм*. Суніти поважають поруч з Кораном і усний переказ – сунну, що заперечує у людини наявність волі. Шиїти особливо шанують пророка Алі і не визнають сунітських халіфів. До сунітів належать більша частина арабів, пуштунів, туркменів, частина курдів та інших. Прибічниками шиїзму є перси, азербайджанці, частина курдів та народів Аравійського пів-ва.

В Саудівській Аравії і деяких інших країнах регіону поширена мусульманська секта *вахабіти*, що виникла у XVIII ст., в епоху боротьби арабів проти турецького засилля. Вахабіти проповідують суворе дотримання заповітів ортодоксального ісламу.

Християнство, що виникло у Передній Азії і було широко поширене до арабського завоювання, у наш час має поріняно мало прихильників із числа ліванських арабів, греків, айсорів, вірмен.

Релігія відіграє помітну роль у країнах Передньої Азії, відчутно впливає на шлюбно-сімейні відносини, освіту і навіть на політичне життя.

6. Сім'я і соціальні відносини

Сім'я і соціальні відносини у багатьох народів Західної Азії ґрунтуються на нормах релігійного і звичаєвого права. Мусульманське право – шаріат допускає полігамію. Поширеним, як у селах, так і містах залишається шлюб-купівля нареченої із виплатою калиму. Для мусульман найбільш бажаним є шлюб між двоюрідними родичами по чоловічій лінії. У кочівників забороняється вступати у шлюб за межами племені.

Соціальне становище *жінок* у більшості мусульманського населення Передньої Азії *нерівноправне*. За виключенням найбільш прогресивних верств населення розвинених країн регіону, жінка продовжує вважатися власністю чоловіка і сім'ї, і по відношенню до неї діють патріархальні порядки.

Суспільні стосунки народів Передньої Азії в наш час знаходяться на різних рівнях. У передових державах (Туреччина, Ізраїль) проводяться реформи соціального характеру, однак в окремих державах Аравійського пів-ва продовжують побутувати *феодалні відносини*, що активно підтримуються релігією. Особливо стійкі патріархальні відносини в областях, де проживають кочівники.

У багатьох місцевостях, у зв'язку з ірригаційною формою землеробства, зберігаються общинні відносини, що поступово витісняються

ринковими. Найбільш розвинені ринкові відносини в Ізраїлі. Серед землеробського населення цієї держави поширена своєрідна форма сільськогосподарських виробничих об'єднань – *кібуц*.

Своєрідні суспільні відносини існують у кочівників, оскільки будуються за общинно-племянним принципом (вождь, рада старійшин). У державах регіону племена форма організації зберігається у *бедуїнів, юрків, туркмен, курдів*. Продовжують існувати також такі патріархальні традиції як кровна помста, племянна допомога, общинна демократія.

7. Етнічні процеси в сучасній Азії

Етнічні процеси сучасної Азії виділяються складністю та протиріччями. На цьому континенті продовжують інтенсивно розвиватися процеси *консолідації* домінуючих етносів і *асиміляції* з ними невеликих етнічних груп і меншин як корінного, так і прибулого (іммігрантського) походження. Однак характерною рисою етнічних процесів цього регіону виступає стійке бажання великих іммігрантських спільнот зберегти свою етнічну належність (китайці, таміли). У наш час етнічні меншини неіммігрантського походження свідомо не стають на шлях асиміляції, вони консолідується і добиваються етнічної автономії (белуджі Пакистану).

Крім того, спостерігається процес формування *етнічної самосвідомості* в середовищі тих етнічних груп, де його не було (хіндомовне населення Індії). Англійська мова також здійснила консолідуючий ефект у формуванні одного етносу з багатьох етнічних груп (Філіппіни). При цьому етнічна відокремленість мусульманських народностей півдня Філіппін значно посилюється.

Навіть у такій високорозвиненій країні Японії, де японці складають 99% населення, можна спостерігати процес етнічної консолідації, який виражається в зниженні етнокультурної різниці між японцями і рюкустами (послаблення кастових відмінностей “японських недоторканих”). Однак корінне айнське і іммігрантське корейське населення навіть при переході на японську мову зберігає свою етнічну належність і посилює свої етнозахисні дії.

Одночасно ринкова економіка й індустріалізація більшості країн Азії суттєво змінюють етнічну картину азіатських держав. Вона стає більш одноманітною у тих областях, де швидко розвиваються процеси модернізації і зберігає свою різноманітність на окраїнах, у важкодоступних та економічно малоперспективних територіях, де і у наш час проживають етнічні групи, які ще не досягнули в своєму розвитку рівня народностей.

Тема 7

НАРОДИ АФРИКИ

1. Загальна характеристика африканського континенту

Африка – другий по величині материк земної кулі і займає *п'яту частину* суходолу планети (разом з островами *30,3 млн. кв. км*). На розвиток африканських народів, їх культуру в значній мірі вплинуло географічне положення материка, оскільки він, майже весь, розташований в екваторіальній та тропічній зонах. Для Африки характерна не зміна пір року, а чергування сухих і дощових сезонів. Дві третини материка займають савани, а Гвінейське узбережжя та басейн р.Конго покриті джунглями. На півночі Африки величезні простори (7 млн.кв. км) займає найбільша пустеля планети – Сахара (див.: додаток № 4).

Загалом велика кількість кліматичних і ґрунтових зон дозволяють африканцям вирощувати різноманітні землеробські культури та розводити екзотичних тварин. *Натуральне та дрібнотоварне господарство й у наш час складає основу економіки багатьох країн континенту.*

Однорідність географічного середовища, можливість контактувати через відкриті простори, обумовили схожість елементів культури африканських народів, яких налічується близько **500**, загальною кількістю більше **500 млн. чол.**, що проживають у **53 країнах**. Чисельність населення Африки можна визначити лише наближено, оскільки в багатьох країнах континенту недостатньо розвинена статистична служба. Крім того, приріст населення досить високий, тому після оголошення найновішої статистики, вона виявиться заниженою. *Африці належить світова першість за рівнем народжуваності* (близько 4,6% на рік), при цьому найбільш високі показники – в найбільш економічно відсталих державах (ЦАР,Чад). Причинами цього виступають: висока смертність, ранні шлюби, традиції, державне заохочення.

Середня тривалість життя в Африці складає *35-40 років*, тому переважає молодь у віці до 18 р. (у деяких державах до 56%). Середня густина населення – приблизно *13-14 чол.* на 1 кв. км. Більш компактно заселені долини великих рік Нілу, Конго, Нігеру, Замбезі та промислові райони Заїру, Замбії, Зімбabwe, ПАРу, де густина населення досягає *1000 чол.* на кв. км.

Народи Африки поділяють на великі історико-географічні області: Північна Африка – арабські країни (Магриб) та Єгипет; Північно-Східна Африка – Ефіопія, Сомалі; Західна Африка – країни Гвінейського узбережжя; Центральна Тропічна Африка – басейн Конго; Східна Тропічна Африка; Південна Африка та Мадагаскар.

Перетворення більшості африканських країн на *колонії* європейських держав відноситься до *останньої чверті XIX ст.* Колоніалізм грабував природні багатства, позбавляв африканців елементарних прав. Історичний перелом у долях народів Африки відбувся після Другої світової війни. У період з 1945 по 1980 рр. народи Африки здобували свою *незалежність*.

У наш час лише окремі народи проживають в межах однієї держави (амхара – в Ефіопії, йоруба – в Нігерії). Деякі кочові та напівкочові народи давно широко розселилися за межами своєї етнічної батьківщини і мешкають сьогодні в різних державах (фульбе – в Західній Африці, галла – у Східній). Проте більшість народів, що зберегли свою етнічну батьківщину виявилися *розірваними* політичними кордонами, штучно утвореними в період колоніального розподілу. Так, *мандінго* проживають у Сенегалі, Малі, Ліберії, Гвінеї; *баконго* – в Заїрі, Конго та Анголі; *сомалійці* – в Сомалі, Ефіопії, Кенії.

Більше 1 млн.чол. нараховує 111 африканських народів кожний, що складає більше 88% всього населення континенту. *Найбільшими* в Африці вважаються народи хауса (25 млн. чол.), йоруба (20 млн.), ібо і фульбе (по 15 млн.), амхара (більше 13 млн.), баконго (3 млн.) та інші. Найпоширенішою африканською мовою виступає *суахілі* (нігеро-кордофанської мовної сім'ї, нігеро-конголезької групи), якою володіють 40 млн. чол.

Більше 75% населення Африки мешкає у *сільській місцевості*. Поруч з цим, із здобуттям незалежності африканських держав спостерігається швидке зростання міського населення, а в окремих країнах питома вага *міського населення* досить висока: Джибутті (60%), Алжир (52%), Туніс (50%), Конго (48%), Єгипет (44%). Масова урбанізація африканських держав відбувається стихійно і не завжди супроводжується зростанням промислово-економічного потенціалу міст, що призводить до низького життєвого рівня населення.

2. Расовий, етно-лінгвістичний та релігійний склад населення

Африка відноситься до континентів, що мають *найбільш тривалу історію людства* (2 млн. років). Цей материк, особливо його східна частина, входила в район, де відбувався процес виділення з тваринного сві-

ту людини, як особливого біологічного виду. На африканському континенті проживають представники трьох великих рас: *європеоїдної, негроїдної, монголоїдної* та змішаних і перехідних між ними расових типів.

Європеоїди заселяють всю Північну Африку, що представлена арабами і берберами, для яких характерні темний колір очей та волосся, смуглява шкіра, вузьке обличчя, тонкий і прямий ніс. Крім того, європеоїди мешкають також на півдні континенту – це африканери, нащадки англійців, голландців, німців, французів та інших.

Переважає більшість населення Африки на південь від Сахари належить до **негроїдної** раси, що поділяється на *три типи*: негрільський, бушменський та ефіопський. Найбільш типові представники *негрільського типу* – народи басейнів рік Нігера і Конго. Їм притаманні такі морфологічні ознаки: чорний колір шкіри, кучеряве волосся, помітний прогнатизм (виступ обличчя у горизонтальній площині), товсті губи, широкий ніс з низьким переніссям. До негрільського типу належать також пігмеї Екваторіальної Африки, що виділяються дуже низьким зростом (до 150 см.), тонкими губами, менш темним кольором шкіри.

Бушмени, що населяють Східну та, особливо, Південну Африку, характеризуються жовтуватим кольором шкіри, плоским обличчям, середнім або малим зростом. Для *ефіопського типу* (Ефіопія, Сомалі) притаманне поєднання рис європеоїдів і негроїдів: червонуватий колір шкіри, вузьке обличчя, виступаючий ніс, великі, але не надуті губи, пряме або кучеряве волосся.

Представники **монголоїдної** раси проживають в країнах Південно-Східної та Південної Африки, куди були завезені китайці. До перехідного типу між монголоїдною і австралоїдною расами належить населення о. Мадагаскар.

Населення Африки класифікують за етно-лінгвістичною ознакою на мовні сім'ї: **нігеро-кардофанську, афразійську, ніло-сахарську, койсанську, австронезійську та індоєвропейську.**

В країнах Тропічної та Південної Африки поширені багаточисельні мови **нігеро-кардофанської** мовної сім'ї (близько 305 млн.чол. та 213 народів), що поділяються на дві групи: *нігеро-конглоезьку і кардофанську*. В свою чергу *нігеро-конглоезька* група поділяється на шість підгруп: західноатлантичну – 20 млн.чол. (фульбе, волоф, серер та інші); манде – 11 млн.(бамбара, малінке); вольта – 12 млн.(мосі, грусі, сенуфо); ква – 52 млн.(акан, еве, йоруба, іве); адамава-східна – 7 млн.(азаде, банда, гбайя); бенуе-конго – 140 млн.(банту, ібібіо, тів та інші). *Кардофаська* мовна група (460 тис. чол.) об'єднує народи що проживають у Судані.

Всю Північну, більшу частину Північно-Східної, а також частину Східної і Західну Тропічну Африку населяють народи, що говорять на мовах **афразійської** (семіто-хамітської) сім'ї (49 народів, близько 198 млн.чол.). Афразійську мовну сім'ю поділяють на чотири групи: *семітську, берберську, кушитську і чадську*. Серед *семітської* мовної групи виділяють дві підгрупи: *арабську* (більше 80 млн.чол.) та *ефіопську* (близько 20 млн.чол.). На різних діалектах арабської мови говорить населення Єгипту, Лівії, Тунісу, Алжиру, Марокко, Мавританії, Судану, частково Малі, Нігеру, Чаду. На мові ефіопської підгрупи розмовляє населення Ефіопії – народи амхара, тигре, тиграї.

Мовами *берберської* групи говорить населення Північно-Західної Африки (близько 9 млн.чол.) – народи кабіли, ріфи, шлех, шавійя та інші. До них відносяться кочові племена туарегів Центральної Сахари.

Кушитські мови поширені на південному сході Єгипту, північній Кенії, Танзанії, Ефіопії та Сомалі (всього 20 млн.чол.). Мовами *чадської* групи розмовляють близько 22 млн.чол., що проживають на півночі Нігерії, Нігері, Камеруні, Чаді.

Народи **ніло-сахарської** мовної сім'ї (близько 31 млн.чол.) проживають у Центральній Африці у державах Ефіопії, Заїрі, Кенії, Судані, Танзанії, Чаді та інших. До народів ніло-сахарської сім'ї належать (близько 50): луо, дінка, календжин, нубійці, тесо, нуер, сара та інші. Вказана мовна сім'я поділяється на групи: *шарі-нільська, сахарська, сонгай, фур, маба, кома*. Найбільш чисельною виступає *шарі-нільська* група (23 млн.чол.), народи якої проживають в районі басейнів рік Шарі та Нілу. Вона поділяється на чотири підгрупи: *східносуданську, центральносуданську, берта, кунама*.

Койсанська мовна сім'я (7 народів, 345 тис.чол.) поширена у Центральній, Південній та Південно-Східній Африці. До цих народів належать готтентоти, дарма, бушмени, сандаве, хадза, китайці, турки. Вони проживають розпорошено у Анголі, Ботсвані, Намібії, ПАР.

Усі названі вище мовні сім'ї – автохтонного африканського походження. Вони склалися і розвивалися в межах Африки, але в процесі етнічної історії поширилися далеко за межі від місця формування. Поруч з цим, у Африці поширені мови інших континентів, зокрема мови **австронезійської** сім'ї, що представлена малагасійською мовою, на якій розмовляє населення Мадагаскару (10 млн.чол.).

Серед мешканців Африки близько 11 млн.чол. розмовляють мовами **індоєвропейської** сім'ї. Із них більше 8 млн.чол. належать до *германської* групи, а саме африканські голландці, французи, італійці, іспан-

ці, португальці та інші, що мешкають у Анголі, Зімбабве, Ліберії та ПАР. Мовами цієї сім'ї користуються також вихідці із Індії, Пакистану та Бангладеш, що проживають у Маврікії, ПАР та частково у Східній Африці.

Після здобуття незалежності країнами Африки постало питання про вибір державної мови замість мови колишньої метрополії. Африканські політичні діячі пішли по непростому шляху вибору однієї з місцевих мов, оскільки у ряді держав відсутній переважаючий етнос та мова. Іноді робилися спроби надати рівні права одразу кільком мовам (в Малі – 5, Гані – 4, Нігерії – 3). Лише декілька країн проголосили місцеві мови державними: Ефіопія (амхарську), Сомалі (сомалі), Малагасійська республіка (малагасійську), Танзанія (суахілі).

В деяких державах визнані державними як місцеві, так і європейські мови: в Руанді (кін'яруанда і французька), Бурунді (курунді і французька), Мавританії (арабська і французька), Лесото (сесуто і англійська), Ботсвані (сечвана і англійська). У більшості держав зберігається мова колишньої метрополії в якості державної (Ліберія, ПАР та інші). В ряді держав кількома мовами здійснюються радіо та телепередачі: в Уганді – 18 мовами; Кенії – 17; Камеруні – 11; Нігерії – 10; Малі – 9. Місцевою мовою видаються регіональні видання, а нерідко англо- і франкомовні видання відводять місце для публікацій місцевою мовою.

У наш час на африканському континенті існують досить різноманітні *релігії* та вірування. Близько 42% мешканців Африки прибічники *ісламу*, зокрема його сунітського напрямку. Близько половини африканських мусульман зосереджено у Північній Африці – у Єгипті, Лівії, Алжирі, Тунісі, Марокко. У Західній Тропічній Африці мусульмани складають більше третини населення, із яких половина – в Нігерії. Історично іслам почав проникати у Північну Африку в зв'язку з *арабським завоюванням VII-IX ст.*

Серед 30% населення континенту поширені *традиційні вірування та культу*, що не складають єдиної африканської релігії. Вірування і культу знаходять свій прояв у різновидах фетишизму (схилення перед священними предметами), чаклунської магії, віри в ману (надприродну силу), віри в “духів і душ”. Суттєву роль в ідеологічному житті африканців відіграє традиційний культ предків. На Гвінейському узбережжі досить впливовими залишаються культу “екзотеричних (таємних) товариств”, зокрема, культу у чоловічому союзі Поро, жіночому союзі Санде та інші.

Близько 25% африканців сповідують *християнську* релігію, що проживають у країнах Північно-Східної, Тропічної та Південної Африки.

Перші осередки християнства з'явилися у II ст. в Єгипті. У наш час християнство існує серед частини єгиптян (православні копти) та в Ефіопії. З XV ст. по західному узбережжю Африки португальські місіонери почали насаджувати католицизм. Сучасні християнсько-африканські церкви та секти поширені в країнах Тропічної та Південної Африки і свою діяльність здійснюють на основі поєднання елементів традиційних культур з класичними релігійними обрядами.

3. Етногенез та етнічна історія Африки

Африканський континент, особливо його східна та північна частина, були найдавнішими районами виникнення **2 млн. років** тому *перших протолюдей*, що уміли виготовляти найпростіші кам'яні знаряддя. У Африці виявлені також рештки стародавніх людей наступних стадій формування – *пітекантропів, неандертальців та “Homo sapiens”*, що проживали *35 тис. років* тому. То був час верхнього палеоліту з розвинутою технікою виготовлення різних знарядь, що використовувалися у мисливсько-збиральному господарстві.

Судячи за кістяними знахідками людини у Алжирі (м. Мешта аль-Арбі), у Північній Африці у верхньопалеолітичний час проживали люди *європеоїдного* вигляду, а на південь від них формувалися *негроїдні* групи. У неоліті (VII-V тис. до н.е.) негроїдні племена займали значну частину Сахари – тоді ще не пустелі, а вологий лісостеп. Уже тоді відбувалося змішування європеїдної та негроїдної рас.

Етнічна історія Африки найбільш відома з епохи розвинутого неоліту, коли на північному узбережжі континенту, в Сахарі і долині Нілу не тільки удосконалювалося полювання та збиральництво, але і розвивалися нові для цього періоду заняття – *землеробство, скотарство*. *Саме із Сахаро-Нільського регіону ці заняття запозичили інші південні племена*. У IV тис. до н.е. на Нілі утворилася єгипетська *цивілізація*, де сформувалася своя *держава*.

На південь від Єгипту у I тис. до н.е. сформувалася держава *Куш* (пізніше Нубія), де проживала ефіопська раса. Добре знали єгиптяни своїх західних сусідів – “лівійців”, що проживали на території сучасних держав Марокко та Мавританії. На початку I тис. до н.е. племена лівійців виявилися під впливом торгівельної і культурної діяльності могутнього центру фінікійських колоністів – *Карфагену*.

Під час боротьби між Карфагеном і Римом (III-II ст. до н.е.) у Північній Африці існували дві держави з лівійсько-берберським населенням – Нубія і Мавританія. Після захоплення Римом Північної Африки

згадки про нумідійців поступово зникають, а місцеве населення почали називати *маврами*.

Археологічні знахідки свідчать, що значний вплив на території Північної та Північно-Східної Африки мала антична культура, під впливом якої сформувалися держави *Непата* (XII-VI ст до н.е.), *Мерое* (VI-IV ст. до н.е.), *Аксум* (II-VIII ст. н.е.), що розташовувалися у середній та верхній частині Нілу.

У пізньому неоліті та періоді бронзи відбувалися процеси щодо перетворення Сахари в пустелю, тому місцеве населення (племена *банту*) змушене було емігрувати в Центральну, а згодом і Південну Африку. Широке розселення бантумовних племен внесло зміни у етнічний склад населення цих регіонів. Так, проникаючи в тропічні екваторіальні ліси басейну р.Конго та на Схід континенту, *банту* відтіснили та асимілювали місцевих *пігмеїв та куцитів*, що розмовляли своєю мовою. Рухаючись на південь континенту, банту зайняли зручні лісостепи Південної Африки, де, займаючись землеробством і скотарством, передали свій тип господарювання *готтентотам*.

Новий етап у період середньовіччя в етнокультурній і соціально-політичній історії африканського континенту був пов'язаний з *арабськими завоюваннями VII-IX ст.*, внаслідок чого на ціле тисячоліття Африка виявилася *ізолюваною* від європейської цивілізації і здебільшого пов'язана з культурою середньовічного Сходу. Поруч з цим, *арабська культура не проникла до Тропічної Африки*, тому цей регіон знаходився в ізоляції аж до появи у XVI ст. на узбережжях європейців. З часів арабського завоювання Північна Африка дістала назву *країн Магрибу*. Спочатку (VII-VIII ст.) це завоювання *не викликало* великих змін у етнічному складі місцевого населення, яке араби називали *берберами* (замість попередніх лівійців, нумідійців, маврів). Більш серйозні наслідки мало широке переселення кочових арабських племен Передньої Азії у *XI ст.* Саме тоді відбулася *повна арабізація* мови та культури місцевого населення берберів.

Певний арабський вплив здійснювався і на країни Західної та Східної Африки: Гана, Малі, Судан. На Гвінейському узбережжі існувало у XV-XVI ст. кілька державних об'єднань – Іфе, Ойо, Йоруба, Ашанті, Дагомея та інші. Могутніми державами на той час були Бенін, Конго, Ангола.

У Центральній та Східній Африці державні утворення виникають значно пізніше лише у XI-XIV ст. Серед таких держав знаходилися Конго, Лунда, Луба та інші. Ці держави формувалися за територіальним принципом, тому були *поліетнічними*. Так, у Конго проживали 17 різних

етнічних груп. За таких умов проходила асиміляція, поглинання меншого етносу більшим.

Потужні асиміляційні процеси проходили також на Півдні Африки, де у I пол. XIX ст. з'явилося додержавне утворення – *зулуський союз племен* (сучасна ПАР), де вожді Дінгїсвайо, а пізніше Чака об'єднали в одну військово-політичну організацію більше сотні племен. Зулуси розселилися під тиском колонізаторів в глибину континенту, що помітно перекроїло його етнічну карту.

Починаючи з XVI ст., Африка стала континентом, де процвітала *работоргівля* і вивозилися раби, головним чином, на американські плантації. Наслідки таких дій були катастрофічними: втрата робочих рук, розпад державних об'єднань, зникнення цілих народів. Намагаючись врятуватися від заокеанської неволі, окремі народи покидали насижені місця і мігрували у важкодоступні райони.

У кінці XIX ст. Африка була поділена на *колоніальні володіння* європейських держав, політика яких змушувала цілі народи тікати за кордон однієї колонії до іншої. Так, у 20-ті рр. XX ст. подібні переселення відбувалися з Анголи у Замбію. У окремих районах материка створювалися зони, де європейці захоплювали землі місцевого населення і витісняли корінних мешканців. Так було у Кенії, де створення ферм європейців на "Білому нагір'ї" привело до виселення *масаїв і кікуйю*. Однак, найпотужніший вплив на міграцію африканських народів виявився внаслідок насильного переселення *бурів* у 1836 р. з Капської колонії, що на самому Півдні Африки, за р. Оранжеву.

У II пол. XIX ст. до Південної та Східної Африки розпочалося завезення *китайських та індійських* робітників. У 1911 р. в ПАР нараховувалося 142 тис. індійців, як робітників, так і підприємців, комерсантів, що зосереджувалися в провінції Наталь.

Падіння колоніальної системи, що розпочалося після Другої світової війни (1939-1945 рр.), дало африканським народам політичну *свободу і незалежність*. Однак, не менш важливим кроком є здобуття економічної та ідеологічної незалежності і встановлення рівноправних відносин у світовому та культурному обміні. Над розв'язанням цих проблем і працюють більшість урядів сучасних африканських держав.

4. Історико-культурні особливості африканських народів

Північну та Північно-Східну Африку нерідко називають Арабською, оскільки тут розташовані країни Магрибу, Єгипет і північна частина Судану. У всіх цих державах населення зайнято в основному *сільським*

господарством, проте співвідношення землеробів та скотарів у різних державах не однакове. Зрошувальним землеробством займається населення Єгипту, Судану, що проживає у долині Нілу, а в арабських африканських країнах переважає зрошувальне землеробство у поєднанні з молочним скотарством. Однак, чим далі від узбережжя, тим значніша питома вага *скотарства*.

Головними сільськогосподарськими культурами є *пшениця і ячмінь*, а в Марокко також кукурудза. Арабо-берберські землероби – досвідчені садівники, і на узбережжі моря вони розводять *виноград, цитрусові, інжир, мигдаль, оливи, фініки, овочі* та інше.

У містах регіону розвинене як традиційне *ремесло* (гончарство), так і спеціалізоване – ковальство, обробка шкір, ювелірне виробництво. *Промисловість* розвивається у напрямку видобутку сировини (фосфати, руди, ртуть, нафта) переважно на експорт.

Матеріальна культура арабомовного населення Північної Африки має чимало схожих рис, однак кожна країна має свої особливості. Так, єгипетські *селяни-феллахи* живуть у невеликих селах, що розташовані у зрошувальній частині нільської долини. Помешкання будують із цегли, одноповерхові без вікон, з плоским дахом. Половину помешкання займає глинобитна піч, якою опалюють приміщення в холодний час. У літню пору страва готується у невеликих печах біля оселі. Селяни харчуються переважно кашами з проса, кукурудзи, вівсяними коржами, кислим молоком, а серед напоїв – чорна кава, чай.

Традиційний *одяг* феллаха складається із бавовняних штанів та сорочки з довгими рукавами, а у холодну пору на плечі накидають плащ з верблюжого хутра. Міщани доповнюють цей одяг жупанами та халатами, стягнутими широкими поясами. Зрештою, в містах побутує також європейський одяг. Жіноцтво Єгипту носить довгі спідниці та сорочки традиційного чорного кольору, а також великі хустки, шалі, металеві прикраси. Селянки не закривають обличчя при чужинцях.

Осідле населення Магрибу проживає у великих *селах*, що витягуються вздовж дороги. Стародавнім типом житла є *гурбі* – примітивна хатина з глини та соломи із солом'яним дахом. Однак у наш час поширені будинки арабського типу: глинобитні, прямокутні за формою, одноповерхові, з плоским дахом.

У берберів в горах Атласу, що зберегли стародавню сільську общину, помешкання в селах викладені з каменю і ліпляться біля скал так, що дах одного будинку слугує подвір'ям для іншого. У центрі поселення часто височіє вежа – у минулому сховище від набігів войовничих сусідів.

Більше третини населення Північної Африки проживає у містах. У внутрішніх районах збереглися ще міста з рисами середньовіччя: вузькі вулички з одно- та двоповерховими будинками, фасадом у двір, а на вулицю виходить глуха стіна. В центрі міста обов'язково розташований базар, де зосереджено також ремісниче виробництво. На проти-вагу таким містам приморські міста мають сучасний вигляд. З боку моря відкриваються потужні портові споруди, широкі прямі вулиці з багатоповерховими будинками та розвиненим транспортом.

У *суспільному устрої* народів Північної Африки співіснують елементи різних соціально-економічних формацій. Історично ці народи пережили *первіснообщинний* лад, *феодальні* відносини. Проте кочівники Магрибу тривалий час продовжували зберігати відносини *первіснообщинного* ладу – родовий колективізм. Архаїчні суспільні інститути прослідковуються і серед кочівників Східного Судану (баккара та інші), де існують своєрідні шлюбно-сімейні звичаї, за якими жінка не зразу переходить у будинок чоловіка, а продовжує проживати у сім'ї батька до народження двох або трьох дітей, причому одна дитина залишається у батьківській сім'ї. Із встановленням колоніального панування європейських держав в XIX-XX ст. тут почали утверджуватися ринкові відносини.

Народи *Північно-Східної Африки* мають свої історико-культурні особливості. До цього регіону належить Ефіопське нагір'я та півострів Африканський Ріг. Народи, що проживають у Ефіопії, Сомалі (амхара, сомалі, тігре, тігрії, галла, сідамо та інші), історично пов'язані і розмовляють мовами семіто-хамітської сім'ї. У наш час в цьому регіоні відбуваються процеси по формуванню *ефіопської нації*, основу якої складає народ *амхара*, а державною мовою Ефіопії виступає амхарська мова. Аналогічні процеси відбуваються і у Сомалі.

В етнічному відношенні Ефіопія виділяється багатством культурних традицій, витоки яких починаються ще за часів держави Аксум (IV ст.), де утвердилося християнство. Письмо аксумитів, що закріплювало різноманітну народну творчість (перекази, легенди), було підхоплене феодалною державою Ефіопія (XIII-XVI ст.).

У господарському укладі Ефіопії також виявляється чимало своєрідних рис. Мешканці рівнин та плоскогір'я (*амхара, галла*) займаються землеробством у поєднанні із скотарством і розводять зебу, овець, кіз. У гірських районах мешкають малі народності *агау*, де роль скотарства помітно зростає.

У народів Ефіопії розвинені різні види домашнього і ремісничого *виробництва*. На високому рівні знаходиться ювелірна справа, а виро-

би з дорогоцінних металів ефіопських майстрів вирізняється високою якістю.

Суто сільськогосподарський характер країни проявляється у *типах поселень* та помешкань. Великих міст тут небагато (Аксум, Гондер, Харер), а більшість містечок Ефіопії нагадують великі села. Навіть у столиці *Аддис-Абеба* мало вулиць з хмарочосами.

У сільських місцевостях ахмара, галла, сідамо села не мають вулиць, а помешкання встановлені *безпланово*. В поселеннях тиграї виділяються “квартали”, що заселені родичами. Селяни проживають у *тукулях* – хижках круглої форми з конусоподібним солом’яним дахом. Обстановка хижі дуже скромна – низькі бамбукові столики та лавки. Їжу споживають селяни за високими круглими столами, які заносять до помешкання на час харчування.

Певні відмінності з народами Ефіопії спостерігаються у *сомалійців*. Зокрема, серед сомалі тільки п’ята частина – осідлі землероби, що проживають на морському узбережжі та долинах річок. Переважна більшість населення – типові кочові скотарі.

Гвінейське узбережжя та Західний Судан належить до регіону *Західної Тропічної Африки*, що виділяється своєю етнічною строкатістю. За рівнем соціального та культурного розвитку народи цього регіону слідом за народами північної Африки. У Західній Тропічній Африці уже відбулися три поділи праці і в кінці XIX ст. утворилися *держави Гана, Малі, Сонгаї, Камен-Борну*, а також міста-держави народів йоруба, ашанті. У сучасних незалежних державах регіону відбувається виділення двох-трьох великих народів (*манде, йоруба, хауса*), що відіграють роль етнічного ядра в процесі національної консолідації по формуванню націй.

Кліматичні умови тропіків сприяють розвитку *сільського господарства*, тому чимало народів цього регіону займаються *землеробством*, що відрізняється від аналогічного заняття у Північній Африці. Землеробство тропіків передбачає *мотичний обробіток землі*, якому в лісовій смузі передує вирубка та спалення лісу. Головне землеробське знаряддя – *мотика* – нагнута дерев’яна палка з металевим наконечником. Всі народи Західної Тропічної Африки дотримуються перевіреної досвідом *зміни посіву культур*. Так, *мандіго* кілька років засівають невелике поле рисом, потім, змінюючи культуру, сіють кукурудзу або просо. Серед різноманітних культур, які вирощуються населенням: рис, кукурудза, фоніо (злаки), солодку картоплю (багати), бобові, арахіс, цукрова тростина, перець, дині, тютюн та інші.

У народів регіону *скотарство* розвивалося слабо, а недостатність м'ясної їжі компенсували за рахунок полювання та рибальства. Домашніх тварин розводили лише народи хауса, мандіго та деякі етнічні групи.

Високого розвитку набуло *ремісництво*, оскільки всі предмети домашнього обіходу виготовляються самими селянами. Ремісники мандінго, хауса, фульбе виготовляли із металу знаряддя праці (наконечники мотик, сокири, серпи, ножі), зброю (мечі, кинджали) та прикраси (браслети, обручки, сережки). Художнє ремесло добре розвивалося на узбережжі у народів: еве (Бенін), ашанті (Гана), йоруба (Нігерія), бамум (Камерун). Ремісники Беніну у XVI ст. навіть опанували техніку бронзового ливарництва. Широкого поширення набуло ткацтво. У хауса північної Нігерії та їх сусідів канурі воно ще в доколоніальну епоху набуло промислового характеру із центром в м.Кано.

Переважаюче над міським *сільське населення* Західної Тропічної Африки проживає великими селами. Помешкання зводяться з дерева та глини і мають різні форми. Так, народи волоф, бамбара, хауса будують круглі глинобитні хижі, з конусоподібним дахом, без вікон. У таких помешканнях тільки ночують, а весь інший час проводять на свіжому повітрі. Їжу готують на подвір'ї під дашком. У народів Вольти традиційно великі будинки з невипаленої цегли, нерідко двоповерхові, з плоскими дахами.

Типовий *одяг* західних африканців-землеробів – широка сорочка (бубу) та шаровари у чоловіків, а у жінок – зшита із кількох смужок тканина, якою обмотують тулуб від пояса до п'ят. Скотарі одягаються тепліше: поверх сорочок та штанів накидають шерстяні плащі темно-синього кольору. Мешканці Гвінейського узбережжя носять лише набедрені пов'язки.

Вивчаючи суспільно-економічний устрій народів Західної Тропічної Африки, дослідники звернули увагу на те, що навіть у найбільш розвинутих народів Гвінейського узбережжя збереглися *первіснообщинні пережитки*. Так, в державі Ашанті, що утворилася у XVII ст. і знищена англійцями на межі XIX-XX ст., у соціальній структурі суспільства переважали землеробські общини змішаного родового складу з елементами матріархату.

Серед *релігійних вірувань* переважав культ предків, що сформувався в умовах патріархально-родового ладу. Поруч з цим зустрічаються вірування у культу духів і богів-покровителів, що уявлялися африканцям у жахливому вигляді. Важливими релігійними інститутами виступа-

ли таємні союзи, зокрема чоловічі союзи Поро в Ліберії, Егбо в Нігерії, Геленде в Беніні та жіночі союзи Бунду в Нігерії, Ліберії і інші. Вони протистояли не стільки матриархату, скільки виконували судові та поліцейські функції. Союзи, опираючись на грубу фізичну силу, стягували податки, розправлялися з політичними суперниками на угоду своїм управителям. Все це здійснювалося під прикриттям релігійних обрядів і було пов'язано із складною системою анімістичних уявлень та магічних дій. Члени союзу наряжалися у страшні маски і костюми, зображаючи духів, влаштовували ритуальні танці, тим самим залякуючи оточуючих.

Центральна, Східна та Південна Африка населена багаточисельними народами мовної підгрупи бенуе-конго, частина з яких об'єднані під загальною назвою *банту*. Економічний розвиток банту не досяг рівня західноафриканських народів, хоча значних успіхів досягли народи баконго, баганда, зулу.

У глибині тропічних лісів, у басейні рік Конго, Огове, Ітурі невеликими групами розселені *пігмеї*, що говорять мовами банту. Це дуже відсталий народ, що не знає землеробства, скотарства, ремесла. Вони займаються лише збиральництвом та полюванням.

На відміну від пігмеїв, банту добре знали мотичне *землеробство*, а окремі народи навіть землеробство зі штучним зрошенням, де вирощували просо, кукурудзу, рис, маніоку, ямс та інші. У саванах і сухих степах розвивалося скотарство, де тримали велику рогату худобу, овець, кіз, ослів. Банту займалися виплавлення заліза, міді, добували золото. Їх вироби з металу, дерева, слонової кістки відзначалися високою якістю. Пам'ятки культури Зімбабве свідчать про високу техніку кладки кам'яних будівель із блоків без всякого зв'язуючого розчину. Банту утворили ряд держав – Баконго, Балуба, Буганда, Монопата, які розгромили колонізатори.

Проживають банту у *сільській місцевості*, великих і малих селах, що загорожуються високим парканом. Помешкання мають плетений каркас, з боків і зверху покритий тростиною, пальмовими листками, соломкою. Хижі зводять у Центральній Африці прямокутної форми з двоскатним дахом, а у Східній Тропічній та Південній Африці, поширені помешкання круглої форми з конічним солом'яним дахом. У кожному селі існує спеціальна хата або хоча б навіс для громадських зборів чоловіків. Нерідко на сільській площі стоїть великий барабан для подання сигналів для загального зібрання мешканців села чи передачі звукових естафет на відстань.

Проживаючи у жаркому кліматичному поясі екваторіальної Афри-

ки, банту обходилися мінімумом одягу. Чоловіки та жінки носили набедрені пов'язки чи фартушки, сплетені з трави або зшиті зі шкіри. Оскільки банту ткацтва не знало, тому в негоду землероби накривалися зшитими листками фікусових дерев, а скотарі носили каросс – шкіряний плащ.

У XIX ст. народи банту стояли на різних рівнях *соціально-економічного розвитку* від первіснообщинного ладу у Центральній Африці до феодальних відносин із поєднанням *рабовласництва* на сході континенту. У деяких найбільш відсталих племен Конго, зокрема басаката, що мешкають у джунглях, зберігаються і донині порядки *матріархату*. Поруч з цим, у більшості народів Центральної Тропічної Африки існував *патріархат*, який і сьогодні існує у пережитках. Зокрема, у народа бемба (Замбія) якщо чоловік не може заплатити викуп за наречену, то він входить до сім'ї свого тестя.

Із колонізацією Африки сюди почали проникати *ринкові відносини*, що прискорило розклад родо-племінних пережитків і розвиток товарно-грошових відносин. Ці процеси привели до появи великих плантаційних господарств, видобувної промисловості та появи великих міст. У свою чергу це спричинило міграцію корінного населення в міста.

Серед *релігійних* поглядів банту переважав культ предків, духів батьків. Кожна сім'я поклонялася своєму чоловічому предку, а плем'я в цілому – предку вождя, що вважався його засновником. Живий вождь племені вважався посередником між членами племені і предками. За будь-яких життєвих обставин вожді організовували колективні звернення до духів предків з проханням про допомогу, відверненні зла та інше.

На *крайньому півдні Африки* проживають *консайські народи* – *готтентоти і бушмени*. Економічний і суспільний лад *готтентотів* до появи європейців був досить високим. Головним заняттям цього народу було *скотарство*, вони вміли виплавляти залізо. У суспільному житті існував патріархальний родо-племінний лад. У наш час значна частина готтентотів зайнята у сільському господарстві на фермах європейців, а також у гірськорудній промисловості Намібії.

До найбільш обездолених народів належать *бушмени*, яких колонізатори загнали у безводну пустелю Калахарі. Матеріальна культура цього народу виділяється крайньою бідністю, оскільки засоби для існування бушмени добували збиральництвом та полюванням. Постійно блукаючи у пошуках їжі, бушмени не мали постійних поселень, а тимчасові стоянки облаштовували у вигляді вітрових заслонів, рідше куренів.

Якщо ніч заставляла мисливців на полюванні, то вони спали у виритих у теплому піску ямах. Єдиним одягом слугувала набедрена пов'язка. Посуду майже не було, а дорогоцінну у пустелі воду зберігали у горнятках із страусових яєць. У наш час майже половина бушменів ведуть традиційний спосіб життя, а решта працюють на сільськогосподарських фермах європейців.

Окремою історико-культурною областю Африки виступає о. *Мадагаскар*. Основне населення острова складають *малагасійці*, що за своєю мовою та фізичному типу помітно відрізняються від населення Африки і мають зв'язок з далекими островами Індонезії. У X-VI ст. до н.е., з одного боку, сюди почали проникати монголоїди з островів Південно-Східної Азії, а з іншого – східні негроїди з Африки. При багатовіковому змішуванні різних народів утворилися сучасні малагасійці, серед яких виділяють етнічні групи: мерна, бецімізарака, бецілеу, сакалава, атандруй і інші.

Основним заняттям малагасійців виступає *зрошувальне землеробство*, що дозволяє вирощувати основну культуру – рис. У тих районах, де рис не росте, вирощують кукурудзу, картоплю, бобові, цукрову тростину, фрукти. Скотарством займаються переважно на заході та півдні Мадагаскару. Так, сакалава, що проживають на рівнинах заходу, розводять кіз, овець, велику рогату худобу (зебу).

Живуть малагасійці у помешканнях різного планування, а особливістю їх є різноманітність побуту: різні меблі, плетені з трави скатерті, серветки, циновки, підстилки. До цього додається майстерно орнаментований дерев'яний посуд, скульптурні зображення.

Про родовий устрій малагасійців відомо мало. У XVI-XVII ст. в центральній частині Мадагаскару існувала феодальна держава *Імеріна*. В кінці XIX ст. Мадагаскар опинився під владою Франції. Під впливом французького капіталу почали складатися ринкові відносини, що проникали і в малагасійське село. У 1960 р. Мадагаскар здобув незалежність.

У роки боротьби на незалежність і в останні десятиліття XX ст. незалежного політичного розвитку народів Африки з'явилося прагнення не тільки до політичної, економічної, але і "духовної деколонізації". Як наслідок цього, зросло бажання широко пропагувати власну традиційну культуру. Це явище притаманне духовному життю Африки в цілому і відбилося на розвитку соціальних наук, зокрема етнології.

5. Сучасні етнічні процеси на африканському континенті

Після остаточного здобуття незалежності африканськими державами у 80-х рр. XX ст. національне питання не тільки не було вирішене, але і, в багатьох випадках, *загострилося*. Перебування на державних постах, переважно, представників певного народу (баконго в Конго, бауле в Республіці Берег Слонової Кістки, хауса і йоруба в Нігерії, бабемба в Замбії, батутсі в Руанді і Бурунді) викликало опозицію інших народів. Ситуацію ускладнював також адміністративний поділ держав без урахування розселення різних етносів, що прагнули автономного управління.

У сучасній Африці можна спостерігати всі різновиди етнічного розвитку: а) *розмежування*, самостійний розвиток окремих частин одного народу (наприклад, еве) в межах різних держав; б) *зближення*, асиміляцію, консолідацію, інтеграцію (сомалі, тигре, галла). Як правило, процеси етнічного зближення відбуваються навколо високорозвинених народів, що мали у минулому власні політичні об'єднання. Такі процеси проходять у Гвінеї навколо народів *кісі* і *сусу*, що поглинають *бага*, *ландума* та інших; у північному Судані – навколо *арабів*, які поглинають *нубійців* і *беджа*.

На етнічний розвиток сучасних народів Африки виявляють вплив міста і процеси зростаючої *урбанізації*. З одного боку, у містах загострюється почуття належності до певного етносу. Зокрема, представники певних етносів селилися в окремих кварталах і зберігали духовний зв'язок з родичами, що мешкали на селі. З іншого боку, проживання у багатонаціональному місті руйнувало почуття етнічної особливості, що приводило до асиміляції та запозичення елементів культури іншого народу.

Загалом етноси Африки у наш час знаходяться на різних стадіях формування *народностей* та *націй*. Характерною рисою сучасної Африки виступає відставання етнічної свідомості від рівня національного розвитку. Одна і та ж людина у різних життєвих ситуаціях назве себе порізному: емба, йоруба або нігерійцем; муконго – мусунді, мунукутуба або заірцем. Інтенсивніше ці процеси проходять у державах, де більшість населення розмовляє близькими мовами (Сомалі, Мадагаскар), ніж у державах із строкатим етнолінгвістичним складом (Західна Африка).

Прискоренню інтеграційних процесів відносно формування вищих типів етносу сприяє запровадження *державної мови*. У такий спосіб було введено малагасійську мову на Мадагаскарі, сесото в Лесото, сечвана в Ботсвані, арабську у Мавританії та інші. Якщо у поліетнічній дер-

жаві існує кілька мов, тоді вибирають найбільш поширену мову (суахілі у Танзанії та Кенії). Поруч з цим, великий вплив зберігають мови колишніх метрополій, оскільки остаточний перехід на місцеві мови ускладнюється, у ряді випадків, відсутністю сучасної політичної та технічної лексики, слабким розвитком писемності, відсутністю підручників та недостатністю учителів.

Складними шляхами проходять етнічні процеси автохтонного населення тих країн, де проживає багаточисельне біле населення. Наявність об'ємних *європейських общин* у ПАР, Зімбабве, зайняття їх представниками ключових постів, перешкоджає створенню етносоціальних спільнот у межах всієї держави. До того ж додається ще і *відсутність злагоди* у самих європейських общинах. Так, у ПАР різко відокремлені *англоафриканці* (нащадки англійських колоністів) і *африканери* або *бури* (нащадки голландських колоністів). Традиційно склалися і різні сфери застосування праці цих груп: англоафриканці займалися переважно торгівлею, працювали на підприємствах і мешкали у містах, а бури були зайняті у сільському господарстві і складали частину сільського населення. У наш час побутові відмінності між цими групами зникли, однак залишаються мовні та конфесійні. Все бурське населення належить до голландської реформаторської церкви, тоді як англійське – до англіканської, римо-католицької, лютеранської. Формально у ПАР існує *дві державні мови* (англійська і африкаанс), а перевага надається то одній, то іншій мові в залежності, чиї представники знаходяться при владі.

У середовищі бурського населення культивуються почуття расової переваги білих над представниками інших рас. У 1950 р. були прийняті закони про обов'язкову реєстрацію населення за *расовою* ознакою та окремі поселення африканців, індіанців, метисів. Відповідно до закону 1953 р. про освіту автохтонний народ *банту* вивчає тільки одну "племенну" мову, студенти інших етносів можуть навчатися лише у визначених вузах. Так, *коса* навчаються тільки у Форт-Хейр в Сіскее, а *зулуси* і *свазі* – в Зулулендському коледжі, *індіанці* – у Індіанському коледжі провінції Наталь, *метиси* – у коледжі Уестерн Кеуп. Крім того, у цих вищих навчальних закладах викладаються лише певні дисципліни: теологія, право, медицина, педагогіка.

Під тиском національного руху різних верств африканського населення проти расистської політики апартеїду уряд ПАР був вимушений піти на ряд поступок. За таких умов всеж відбувається процес консолідації африканських народів коса, зулу, свазі та інших.

Тема 8

НАРОДИ АМЕРИКИ

1. Антропологічна та етнолінгвістична характеристика народів Америки

Америка – частина світу у Західній півкулі між Атлантичним і Тихим океанами. Цей материк поділяється на *Північну, Центральну та Південну Америку*, а його площа становить 42,1 млн. кв. км. На американському континенті проживає більше 500 народів, а населення складає більше 700 млн. чол., що мешкають у 49 державах. Географічні та кліматичні умови для проживання людини більш сприятливі у Північній Америці, що створило кращі передумови для її подальшого розвитку.

Америку нерідко називають *Новим Світом*, підкреслюючи при цьому, що для американського населення Євразія була попередньою батьківщиною (Старим Світом) до їх переселення після відкриття європейцями Америки у **1492 р. Х. Колумбом** (1451-1506). Щоправда, переселення в Америку почалося задовго до її відкриття європейцями, а поява людини на цьому континенті датується **40 тис. років до н.е.** Заселення Америки відбувалося через *Північно-Східну Азію*, а саме через *перешийок між Чукоткою і Аляскою*, що колись існував. Далі населення освоїло західні райони Північної Америки, а пізніше розселилося по Центральній та Південній частині континенту, і тривав цей процес 20-30 тис. років. Це підтверджують дані антропології стосовно корінного населення Америки, що виявляють схожість *американоїдів* за найбільш стійкими антропологічними ознаками з *монголоїдами* Старого Світу. Тому чимало антропологічних класифікацій включають американоїдів як малу расу у складі великої монголоїдної раси (див.: додаток № 6).

Загалом сучасні народи Америки поділяють за етнолінгвістичною класифікацією на **п'ять традиційних мовних сімей**: *індоєвропейську* (622,3 млн.чол. або 93,3% всього населення), *індіанську* (36 млн.чол. або 5,5%), *австронезійську* (1,1 млн.чол. або 0,2%), *уральську* (1,1 млн.чол. або 0,2%), *афразійську* (925 тис.чол. або 0,1%). Найчисельнішою є індоєвропейська мовна сім'я, оскільки мовами германської та романської груп розмовляє більше людей у Америці, ніж на батьківщині у Старому Світі (близько 508 млн.чол.). Серед мов германської групи найбільш поширена *англійська* мова (250 млн.чол.), якою

розмовляють американці США, англо-канадці, бермудці, багамці, ямайці, трінідадці, барбадосці, гренадці та інші. Німецькою мовою говорять майже 9 млн чол., що проживають у США, Канаді, Бразилії, Аргентині.

Іспанська мова романської групи стала рідною для мексиканців (239 млн.чол.), майже для всіх народів Центральної Америки (Гватемала, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, Коста-Ріка, Панама) та Південної Америки (Венесуела, Аргентина, Уругвай). *Португальська* мова поширена серед бразильців (133 млн. чол.). *Французькою* мовою говорять франко-канадці, гаїтійці (16 млн. чол.). Для більш як 8 млн.чол. рідною вважається *італійська* мова (США, Канада, Аргентина, Бразилія).

Мовами *слов'янської* групи говорить частина українців, поляків, росіян, чехів, словаків, хорватів – нащадки емігрантів із колишньої Австро-Угорщини, царської Росії, СРСР. Найбільша кількість слов'ян зосереджена у США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Уругваї. Найбільші українські діаспори у США (2 млн.чол.) та Канаді (більше 1 млн.чол.).

Одним із надзвичайно складних завдань, що не вирішені і у наш час, залишається вивчення і класифікація *мов корінного населення Америки*. Згідно існуючої етнологістичної класифікації індіанські народи Америки поділяються на *15 мовних сімей*.

1. *Ескімосько-алеутська сім'я*. До неї входять ескімоси, що населяють Алеутські о-ви, приполярні області Аляски, Північної Канади, Гренландії.
2. *Атапаскська сім'я або на-дене*. Племена (навахи, апачі), що говорять мовами на-дене, розселені дуже широко, від Аляски до Мексики.
3. *Алгонкіно-вакашська сім'я*. Племена цієї мовної сім'ї, яких у наш час нараховується близько 90 тис. індіанців, заселяли північний схід, район Великих Озер.
4. *Сім'я хока-сіу*. Мовами цієї сім'ї говорили багаточисельні племена (дакота, ірокези) у центральних та східних районах Північної Америки (близько 300 тис.чол.).
5. *Юто-ацтекська сім'я*. Одна із найбільших мовних сімей у минулому, що говорили у державі ацтеків та у південному заході північної Америки. У наш час більше 1,7 млн. індіанців розмовляють мовами цієї сім'ї.
6. *Сім'я мов майя-соке*. Ці мови (майя, кіче, хуастеки, соке, туанакі) поширені на п-ві Юкатан та південній Мексиці (2 млн.чол.).
7. *Мовна сім'я чічба*. Мови цієї сім'ї використовуються індіанцями Центральної та північної частини Південної Америки (близько 300 тис.чол.).

8. *Аравакська сім'я*. Народи цієї сім'ї проживали на півночі Південної Америки (більше 300 тис.чол.).

9. *Карібська мовна сім'я*. Багаточисельні і войовничі племена, що розмовляли мовами цієї групи, проживали на північ від Амазонки та на о-вах Карібського моря. У наш час ними володіє майже 100 тис.чол.

10. *Сім'я гупі-гуарані*. Народи і племена, що розмовляли мовами цієї сім'ї, розселилися від Анд до Атлантики в середній частині Південної Америки. Мова гуарані була свого роду міжплемінною мовою для місцевих племен. І сьогодні цією мовою говорить більшість населення Парагваю.

11. *Сім'я кечуа*. Мова кечуа – найбільш поширена з індіанських мов, що збереглися, якою розмовляє нині більше 10 млн. індіанців Перу, Еквадору, Болівії. Однак тільки в Перу ця мова поряд з іспанською визнає на державною. У минулому ця мова використовувалася імперією інків.

12. *Сім'я аймара*. У минулому мова аймара була другою за значенням у державі інків, а у наш час цією мовою розмовляє індіанське населення Болівії та Перу (2 млн.чол.).

13. *Арауканська мовна сім'я (мапуче)*. Колись ця мова була поширена серед багатьох племен, що населяли сучасну Аргентину та південь Чілі (близько 300 тис.чол.).

14. *Сім'я пуельче*. У центральній Аргентині мешкали небагаточисельні племена, що розмовляли цими мовами. Заселення Аргентини європейцями привело до повного знищення цього населення.

15. *Сім'я чон*. Племена, що говорили мовами сім'ї чон також були повністю знищені. До них належали і відомі вогнеземельці.

Чимало великих народів Америки, на відміну від більшості народів Старого Світу, утворилися уже у новий час. На їх формування вплинули *три основні фактори*: емігранти із країн Європи, раби, вивезені з Африки, та корінне індіанське населення. Більшість країн Америки мають *багатонаціональне* населення. Так, у США проживають у наш час представники більше 100 народів, у Канаді і Бразилії – більше 80, Мексиці і Аргентині – більше 50, Болівії, Венесуелі, Колумбії, Перу, Чилі – більше 25.

2. Корінні народи Америки

До приходу європейців основна частина корінного населення Америки була зосереджена у гірських областях південної Мексики, де склалися землеробські цивілізації, що утворили свої держави (ацтеки, інки). Більша частина території Америки була заселена багаточисельними племенами, що не вийшли за межі первіснообщинної формації. Загалом *чисельність корінних народів* доколумбової Америки в кінці XV ст.

становила **15-20 млн.чол.**, до яких належали близько *300 народів*: ескімоси, делавари, могікани, ірокези, оджибве, наскапи, чайпеваї, інки, ацтеки та інші.

На просторах арктичного узбережжя Північної Америки мешкають етнічні групи *ескімосів*, чисельністю близько *60 тис.чол.* Територіально вони поділяються на ескімосів Аляски, Канади та Гренландії. Ескімоси живуть групами у повній ізоляції одна від одної. Вважають, що ця культура сформувалася 6 тис. років тому.

В основі типу *господарства* лежить полювання та рибальство. Ескімоси полювали на тюленів, моржів, оленів, ведмедів переважно у літній сезон і тоді ж заготовляли рибу. Основним знаряддям рибальства ескімосів був гарпун. Під час полювання на суходолі використовувалися списи, лук, стріли, сітки.

Мешкали ескімоси влітку у чумах – споруда із гілок, обтягнутих шкірами, а взимку – у землянках, що опалювалися кам'яними світильниками, куди наливали нерп'ячий жир, а ґнотою слугував мох. Їх одяг був пошитий з шкіри оленя і складався з хутрянної сорочки з капюшоном та хутряних штанів. На ноги ескімоси одягали хутряні мокасини, які прив'язували до пояса, а на руках обов'язково повинні були бути рукавиці. Проживали ескімоси невеликими групами, по декілька родинних сімей. Після вдалого полювання мисливці повинні були поділитися м'ясом з іншими сім'ями, однак хутра кожен із них залишав собі.

Серед *релігійних* вірувань переважали поклоніння духам (“хазяйка моря”), які задобрювалися жертвоприношенням. В ескімосів була своя система космогонічних уявлень про виникнення та устрій світу, що виражалася у міфологічних образах. Сучасний стан ескімосів, зокрема погіршення демографічного приросту, викликає постійну тривогу у громадянськості США, Канади, Данії.

Північно-Західну частину Північної Америки населяли *алеути* на Алеутських о-вах, а південніше – різномовні племена тлінкити, хайда, селиш, вакаші. Господарство цих індіанських племен базувалося на морському звіробійному промислі та рибальстві, причому рівень розвитку цих занять був настільки високим, що у цих етнічних груп почалося майнове та соціальне розшарування і, навіть, рабство.

На північному сході та сході Північної Америки проживали *алгонкінські* племена (делавари, могікани). На південь від них селилися *ірокезькі* племена: сенека, кайюга, оондага, онейда та могауки. Ці індіанські племена займалися землеробством, що доповнювалося полюванням та збиральництвом. Вирощували маїс (кукурудзу), картоплю, томати,

бобові, перець. Через кожні 10-15 років ірокези змінювали земельні площі, переселяючись на нові місця. Міжплеменні конфлікти та поява європейців привели до створення відомої Ліги ірокезів, союзу п'яти племен. Аналогічні союзи відомі також у племен сіу і дакота.

Торгівля з європейцями стимулювала у ірокезів розклад первіснообщинного ладу, появу нерівності і рабства. Однак, після утворення США посилилися процеси щодо витіснення корінного індіанського населення. До 1779 р. ірокези були позбавлені своїх земель і розміщені у резерваціях.

У внутрішніх областях Північної Америки проживали багаточисельні індіанські племена, що за мовою поділялися на дві сім'ї: *алгонікунів* (оджибве, наскапи) і *атапасків* (чапевайї). Головним заняттям індіанців було полювання на оленів. Вони вміли добувати мідь, яку використовували для виготовлення прикрас та обміну з сусідніми племенами. Поруч з полюванням, жінки і діти займалися збиральництвом та рибальством.

Влітку невеликими мисливськими групами, що склалися з кількох сімей, індіанці перекочовували з місця на місце у пошуках вдалого полювання та рибальства. Взимку такі групи ставали більшими. До такого життя було пристосовано і їх житло. У західних індіанських племен це був чум, який влітку накривався корою, а взимку – хутром оленя. Зігрівалося житло багаттям, на якому готували їжу.

Одяг індіанці шили із шкіри, особливо знаменитою була індіанська замша – оленяча шкіра, виправлена вручну, з якої виготовляли сорочки, штани та куртки з бахромою. На ноги взували мокасини. Обов'язковою прикрасою індіанців на голові виступало пір'я. Зокрема для простих мисливців вистачало одного-двох орлиних або ястребиних пір'їн, у вождів племен та старійшин для урочистих подій існували складні пір'ячі убори.

Із приходом європейців почала швидко розвиватися торгівля хутром, тому традиційний спосіб життя індіанців зазнав помітних змін. Таке положення, у свою чергу, відчутно вплинуло на родо-племенні пережитки, поглибило майнову диференціацію індіанців.

Крім того, великий вплив на звичний спосіб життя мало *конярство*. Завезені у XVII-XVIII ст. коні, потрапивши у американські прерії, іноді дичавіли і перетворювалися на стада диких мустангів. Індіанці швидко паризвичаїлися приручати коней, побачили переваги кінного полювання і, взагалі, перетворили конярство на спосіб господарювання. Кожна сім'я намагалася здобути якомога більше коней, а деякі вожді племен до кінця XIX ст. володіли табунами у тисячі коней, за якими наглядали їх обіднілі чи підкорені сусіди.

Більшого значення почала відігравати у цих умовах *племінна організація*: племінна рада, вожді племені, збори воїнів. Вона підкріплювалася культовими *релігійними* віруваннями. У індіанців існував культ сонця, родові культу. Поруч з спеціальними пророками, шаманами помітну роль почали відігравати у релігійних церемоніях і вожді племен.

Накопичення багатства – шкіри оленів, бізонів, табуни коней – не тільки збільшили майнову диференціацію всередині родів, але і привело до частих *міжусобних воєн* між індіанськими племенами. Тому за таких умов різко зросла роль військових вождів для організації оборони від наскоків сусідів та походів у чужі володіння. Почали виникати також воєнні союзи родинних і неродинних племен.

На південному заході та у північних районах сучасної *Мексика* проживали народи *юто-ацтекської сім'ї*: ацтеки, кайова, папаго, піма. Ці племена ще називали *пуєбло* (ісп. – село) і займалися високорозвиненим зрошувальним землеробством. Пізніше сюди прийшли войовничі атапаски, апачі, навахи, які також перейняли землеробство.

Самобутня культура індіанців проіснувала тільки до XIX ст., коли у американських преріях з'явилися *європейці-мисливці* за шкірами бізонів. Добре озброєні європейці за 50 років майже повністю вибили бізонів, і тепер їх можна зустріти лише у заповідниках. Європейські колоністи із особливою жорстокістю витіснили індіанські племена на неродючі землі, а залишки колись багаточисельних індіанських племен зігнали у резервації Невади.

У *Південній Америці* проживали інші *корінні індіанські народи*: каранті, хет, техуельче, чон та інші. Нерідко цю частину Америки називають Патагонією. До появи європейців ці народи були збирачами та пішими мисливцями, що полювали на страусів та іншу степову дичину. Суспільно-економічні процеси, що відбувалися, цих етносів досить схожі до своїх північних сусідів. Аналогічні зміни в господарському та життєвому укладі відбулися із появою коней у пампах (степах) Патагонії.

У XVIII ст., внаслідок витіснення європейцями з південних районів Анд племен *аракунів*, патангонійські індіанці були зігнані з своїх земель, щоправда це несуттєво вплинуло на їх життя. Однак справжня *війна на виживання* розпочалася у Патагонії на початку 80-х рр. після вторгнення європейських *колоністів-скотарів*. Тоді за короткий час індіанське населення було вщент винищене колонізаторами. Так, із кількох тисяч араукан до 1914 р. залишилося всього 50 чол., із 4 тис. пуельче у 1926 р. вижило всього 10 чол.

3. Державні об'єднання доколумбової Америки: ацтеки, майя, інки

Поруч із розрізненими індіанськими племенами у Центральній Америці тривалий час існували потужні державні утворення. Одним із таких утворень була держава **ацтеків**. У XIII ст. ацтеки вторглися в долину Мехіко і заснували місто *Теночтітлан* (Мексика). Вони поступово підкорили і схилили до воєнного союзу місцеві індіанські племена і утворили державу, XV ст. що займала панівне положення до війни у XVI ст. з іспанцями.

Однак, як свідчать археологічні розкопки, на місці держави ацтеків ще задовго до нашої ери існувала розвинена культура ольмеків, тольтеків і сапотеків. Ацтеки виявилися лише спадкоємцями минулого розвитку місцевого населення, що займалося зрошувальним землеробством, ремеслом та торгівлею. Вміли ацтеки виплавляти метали: мідь, срібло, золото.

Загальне *керівництво державою* здійснювали два вожді, яких обирали по черзі тільки ацтеки. Столиця Теночтітлан поділялася на чотири райони, в кожному з яких було по п'ять кварталів. Населення такого кварталу складалося з групи сімейних общин на чолі із старійшиною. Старійшини здійснювали керівництво громадськими справами: будівництвом, обробкою закріплених земель, збором податків. Головними виконавцями робіт були раби, захоплені під час постійних усобиць з іншими індіанськими племенами. Рабовласницька держава ацтеків утримувала постійне військо.

На фоні розшарованого населення виділялися *жреці*, що розробили складний культ і ритуал моління, а найурочистіші обряди супроводжувалися жертвоприношенням. Жреці вели астрономічний календар, за яким проводили сільськогосподарські роботи, розвивали письмо, яке переважно залишилося піктографічним.

На південь від держави ацтеків, в тропічних лісах і саваннах Центральної Америки (південна Мексика, Беліз, Гондурас) археологи відкрили пам'ятки стародавньої культури під назвою *міст-держав* індіанських племен **майя**. На час вторгнення іспанців (XVI ст.) збереглося лише близько 15 самостійних областей (провінцій), що включали до 120 тис.чол. Вони постійно ворогували між собою, а їх головні міста *Майяпан та Чичен-Іца* зберігали лише залишки колишньої слави.

Утворення держави майя припадає на початок I тис. н.е., коли утворилося близько 20 *міст-держав*. Це були відносно невеликі території навколо центрального містечка. Між містами йшла постійна боротьба,

що приводила до посилення того чи іншого міста. На чолі міста стояв місцевий *управитель (халач-вінік)*, за розпорядженням якого збиралася данина, будувалися храми, дороги. Господарство базувалося на землеробстві, а земельні ділянки періодично змінювали. Обробку ділянок проводили групи рабів та общинників, що об'єднувалися за територіальним принципом.

У тісному контакті з управителем жили *жреці*, що мало великий вплив, оскільки в їх руках знаходилися всі *астрономічні календарні розрахунки*. Від правильного визначення дати початку сезону дощів залежав урожай. Календар майя та математичні розрахунки вражають своєю точністю, оскільки, маючи всього три цифри та використовуючи позиційні системи вирахування, вони визначали тривалість сонячного року з точністю до однієї хвилини. Жреці також розробили складну систему релігійних уяв та культів.

Епогеєм розвитку *культури* майя вважається їх *писемність*. Вона відома як у вигляді кам'яної різьби стел і барельєфів, так і ієрографічних рукописів, з яких збереглося лише три уривки. У 50-70 рр. XX ст. це складне письмо вдалося дешифрувати зусиллями російського вченого Ю.В.Кнорозова.

Проте високий розвиток культури, знань, мистецтва майя базувалося на рабській праці, тому, досягнувши свого найвищого розвитку, *рабовласництво* починає занепадати, що послабило в цілому держави майя, які переходили до стану *феодальних відносин*. Тому іспанські завоювальники, які повели у XVI ст. боротьбу за нові території, не зустріли особливого опору.

Ще у VI ст. до н.е. у Андах в долині *Куско (Перу) Південної Америки* почалося об'єднання кечуанськомовних племен, серед яких були *інки*. У XI-XIII ст. сформувався войовничий союз інків, які спустилися з гір до узбережжя Тихого океану і підкорили інші землеробські індіанські племена. У XV ст. *держава інків стала найбільш потужною на континенті*.

Головне місто інків Куско поділялося на дві частини: Ханан і Хурин. Кожна із цих частин поділялася на родові групи. *Правитель держави*, верховний інка (Сана Інка) повинен був обиратися почергово від обох частин міста. Інки виділялися серед іншого населення тим, що розмовляли, крім державної мови *кечуа*, особливою мовою, носили прикраси із дорогоцінних каменів та золота.

Об'єднанню підкорених інших індіанських племен сприяло прокладення головної дороги, що тягнулася через всю державу з півдня на північ. Дороги ці настільки були якісно зроблені, що їх експлуатують і тепер.

Основою господарства інків було *зрошувальне землеробство*. Кожна сім'я, що входила у общину, наділялася земельною ділянкою, яку повина була обробляти. У свою чергу общини об'єднувалися у адміністративні одиниці областей, на чолі яких, поруч із місцевим старшиною, стояв адміністратор. Крім власних земель, общинники обробляли і державні поля ("поле інкі", "поле сонця"), урожай з яких надходив на користь держави та жреців. Між областями держави відбувалася жвава торгівля різними товарами, у тому числі ремісницькими, а серед ремесел добре розвивалося гончарство, ткацтво, ливарництво.

Велику роль в житті держави відігравали *жреці*. Верховний інка вважався сином сонця, і за його вказівкою (прилюдне опускання золотої мотиги у землю) розпочинався посів кукурудзи. *Культ сонця* був центральним у релігійній системі інків, до якого додавалися *культи стихій та рослин*. Духівництво також утримувало у своїх руках астрономічні, календарні розрахунки і таємниці вузлового письма (кіпу). На жаль, це письмо до нас не дійшло, але існують свідчення про те, що воно було написане на полотнах, обрамлених золотом і знищене європейцями.

Держава інків була *розгромлена іспанцями* під командуванням Пісарро у 1531-1533 рр. Проте боротьба інків продовжувалася ще протягом більше 40 років, а розрізнені *повстання спалахували навіть у ХХ ст.* Після завоювання іспанці намагалися використати централізацію держави інків, сприяли поширенню мови кучуа, якою перекладалися християнські книги, велися проповіді, залучали перекладачів для спілкування з індіанськими племенами.

4. Особливості колонізації Північної Америки європейцями та формування її сучасного етнічного складу

Дані археологів та істориків свідчать про те, що *Америка була відкрита задовго до Х. Колумба і відкрили її люди верхнього палеоліту ще 30-40 тис. років тому*. Саме вони стали першими поселенцями, що потрапили на американський континент з Азії. Пізніше, у ІХ ст. *войовничі племена вікінгів* не раз, перетинаючи Атлантику, діставалися до американських берегів. Однак тільки після відвідин Америки у **1492 р. Х. Колумбом** (1451-1506) її історія докорінно змінилася, а для корінних народів стала цілковитою трагедією. Демографи по-різному оцінюють загальну *чисельність індіанців у ХVІ ст. – 15-20 млн. чол.* і більше, проте в одному вони *одностайні – за перші 250 років європейського панування корінне населення зменшилося у кільканадцять разів.* Доля населення Америки у світовому народонаселенні, попри імміграцію єв-

ропейців та ввіз африканських рабів, зменшилася на той час з 4,5% до 1,5%. Поява європейців повністю змінила карту розселення народів і сьогодні важко відшукати місцевість, де б адміністративні кордони співпадали з етнічними.

На початку **XVI ст.** з о-вів Карібського моря *розпочалася наростаюча колонізація* Америки шляхом відкритого грабежу золота, дорогоцінних каменів, інших цінностей, що швидко змінилася системою нищівної експлуатації місцевого населення. Проте волелюбне індіанське населення чинило відчайдушний опір. І все ж, *до кінця XVII ст. у нерівній боротьбі більшість корінних народів Америки були знищені колонізаторами.* Іспанський єпископ Лас Касас відзначав у хроніках, що за 50 років XVII ст. тільки в іспанських володіннях знищили близько 15 млн. чол. Етнічну самобутність вдалося зберегти лише відносно великим індіанським народам (кечуа, аймара, інки), а також тим племенам, що проживали у важкодоступних районах.

Захоплення нових земель супроводжувалося ввезенням *рабів* з Африки, що служили основною робочою силою на плантаціях та копальнях. За самими поверхневими підрахунками протягом XVII-XIX ст. до Америки колонізатори завезли більше *10 млн. негрів.* Негри у свою чергу помітно вплинули на формування етносів американських країн.

Поруч з цим, експлуатація рабів відбувалася далеко не скрізь. Так, на Андському узбережжі Південної Америки (Перу) плантаційного господарства не існувало, до того ж волелюбні інки чинили опір нищівній експлуатації. Тому тут утвердилася система, наближена до феодальної організації самої Іспанії, і встановилася система етностанового поділу. Нащадки іспанців-завойовників складали стан *креолів* – власників маєтків, вищої адміністрації, духовництва. Місцеві народи потрапили до стану *пеонів*, що складало масу залежного населення. З часом та поширенням іспанської мови їх почали називати *метисами*, тобто нащадками від шлюбів європейців та індіанців.

Дещо складніше проходили процеси у тих країнах, де значну частину складали *негри-раби*, завезені з Африки (Бразилія, Колумбія, Венесуела, Еквадор, Гвіана). У цих державах плантатори складали ізольовану касту. *Негри-раби і місцеве індіанське населення* знаходилися у безправному положенні, що сприяло *змішаним шлюбом* між ними, взаємопроникненню особливостей культури, побуту та звичаїв.

У Центральній Америці із багатомільйонним індіанським населенням після завоювання європейцями відбувалися процеси *культурної та мовної асиміляції.* У Мексиці, де більшість місцевого населення пе-

рейшло на іспанську мову, останнім часом спостерігається поступовий відхід від рідних мов. Потрапляючи до міст у навчальні заклади та підприємства, індіанці намагаються якомога швидше трансформуватися у “справжніх мексиканців”. Щоправда, у Мексиці серед індіанців майже прослідковується зворотний процес, спрямований на захист своєї мови, культури, способу життя.

Етнічні процеси у *Північній Америці* пішли далеко не так, як у більшості країн Південної та Центральної Америки. Кілька невдалих походів іспанців на Північ у пошуках золота примусили їх відмовитися від освоєння Північної Америки, тому *англійці і французи*, що з'явилися тут, одразу проголосили свою владу. Спочатку ця влада була номінальною, що проявлялася у кількох фортах на Атлантичному узбережжі, які захищали торговців хутром. Відносини з індіанцями здебільшу носили мирний характер, оскільки саме вони були головними постачальниками хутра.

Перелом наступив на початку *XVII ст.*, коли з'явилися перші *колоністи*, для яких потрібна була індіанська земля. Вирішальну роль у цьому процесі відіграла Англія, в якій обезземелення селян створило масу зайвого населення. За першими поселеннями пуритан у *Новій Англії*, виникли колонії у *Вірджинії*. У середині *XVIII ст.* населення англійських колоній складало *1,3 млн.чол. і 300 тис.негрів-рабів*.

Місцеве населення витіснялося і винищувалося найжорсткішими методами. *Перетворити індіанців на рабів було неможливо, бо вони вважали, що краще вмерти, ніж жити у рабстві*. Все ж до війни за незалежність західний кордон колоністів простягався не далі басейну р. Міссісіпі.

Переселенців із *Франції* було набагато менше, ніж англійців, хоча юридично ця держава до Семилітньої війни (1756-1763) володіла великими латифундіями не тільки у Канаді, але й у басейні Міссісіпі аж до Нового Орлеану. Основна маса переселенців з Франції зосередилася у провінції *Квебек* (Канада) по р. Св.Лаврентія.

У *I половині XIX ст.* *США* повели *відкриту війну з індіанцями* і у *1848 р.* захопили половину території Мексики. В цей час посилюлися *міграційні потоки* з інших європейських держав: Голландії, Ірландії, Норвегії, Німеччини, Швеції. Поруч з цим, у *1860 р.* у південно-західних та південних штатах нараховувалося *4 млн. негрів-рабів*. На західному узбережжі з'явилися переселенці з Японії та Китаю.

Нова хвиля еміграції розпочалася на поч. *XX ст.* Значна частина емігрантів тоді була з *України*, що селилися переважно у сільській місцевості, де займалися звичною для них сільськогосподарською пра-

цею. Так, у ряді північних штатів *США та Канаді* виникли українські осередки, що об'єдналися в *українську діаспору*. У 20-х рр. ХХ ст. еміграційні потоки з Європи до Америки помітно зменшилися, і хоча вони триватимуть протягом всього століття, однак суттєво не впливатимуть на етнічні процеси континенту, як раніше.

У наш час еміграція у США дуже незначна і суворо регулюється законами. Етнічні процеси спрямовані державною політикою на стандартизацію побуту, культури, мови. Лише 10% населення США вважають нерідною англійську мову, а проблеми расової дискримінації були вирішені після визнання рівноправності, як принципу співіснування.

Поруч з цим існують діаспори різних народів, що підтримують вивчення національної мови та культури. Зокрема франкомовне населення зосереджене у Канаді, провінції Квебек, де поруч з англійською, французька мова також визнана другою державною.

Таким чином, *емігранти*, в більшості з Європи, змішуючись з корінним населенням Америки, брали участь у *формуванні нових народів*, що говорили європейськими мовами (англійською, іспанською, португальською, французькою). У *Північній Америці*, де густина індіанського населення була низькою, а потік емігрантів великим, сформувалася нація американців США і розселилася на обширній території, від Атлантики до тихоокеанського узбережжя. Емігранти Північної Америки лише у невеликій кількості увібрали у себе елементи індіанського походження. Більшість сформованих *народів Центральної та Південної Америки*, а також *мексиканці* – *результат асиміляції*, змішування іспанців, португальців з індіанськими народами. *Всього до Америки з моменту її відкриття європейцями емігрувало більше 55 млн.чол. із Європи (в США – 36,5 млн.чол., Аргентину – 6,5 млн., Канаду – 5 млн., Бразилію – 3,5 млн.) та 4 млн.чол. – із країн Азії.*

Тема 9

НАРОДИ ЄВРОПИ

1. Етнічний та антропологічний склад населення Європи

Разом із Азією Європа складає єдиний материк – *Євразію*. Кордон між Азією та Європою проходить східною частиною Уральських гір. Термін *Європа* походить з грецької мови і означає “*країна заходу*”. Європа, після Австралії, найменша частина світу, площа якої разом з островами складає 11,2 млн. кв. км (7,5% площі всього світу). Європа поділяється на *Західну, Північну, Центральну та Східну* (див.: додаток № 7).

У Західній, Північній та Центральній Європі проживають 62 народи, а 42 із них нараховують більше 1 млн.чол., що складає 483 млн.чол., або 98,1% всього населення регіону. Середня густина населення – 96 чол. на 1 кв. км, що значно перевищує світовий показник (27 чол. на 1 кв. км). За рівнем економіки Європа посідає одне із перших місць у світі, а на її долю припадає третина світового промислового виробництва.

Більше половини держав Європи (Болгарія, Греція, Данія, Італія, Ірландія, Німеччина, Португалія, Польща, Угорщина) є *однаціональними*, оскільки в кожній із них основна національність складає більше 90% всього населення. Разом з тим, існує ряд держав з *багатонаціональним* складом (Бельгія, Великобританія, Іспанія, Росія, Румунія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція).

Ще в XVII ст. відомим антропологом Франсуа Берн'є народи Європи, Передньої Азії та Північної Африки були віднесені до *європеоїдів*. Проте зустрічаються і *негроїди* та *монголоїди*. Так, у південній частині Європи, особливо на півдні Франції зустрічаються серед населення риси негроїдів. Крім того, на півночі Європи (Норвегія, Фінляндія, Швеція) проживають етнічні групи саамі (лопарі) з яскраво вираженими монголоїдними рисами.

2. Етнолінгвістична класифікація народів регіону

Народи Європи за етнолінгвістичною класифікацією поділяються на *чотири мовні сім'ї: індоєвропейську, уральську, афразійську, алтайську*. Переважна більшість народів Європи (96%) належить до *індоєвропейської* мовної сім'ї, що включає *14 мовних груп: романську* (15 народів, 181,7 млн.чол.), *германську* (17 народів, 177,7 млн.), *слов'янсь-*

ку (16 народів, 83 млн.), *грецьку* (3 народи, 10 млн.), *кельтську* (4 народи, 7,6 млн.), *албанську* (1 народ, 4,9 млн.), *індоарійську* (3 народи, 2,2 млн.), *вірменську* (1 народ, 320 тис.), *іранську* (1 народ, 30 тис.), *балтійську* (1 народ, 15 тис.) та інші (див.: додаток № 1).

В свою чергу в індоєвропейській мовній сім'ї переважають народи *романської групи*, що проживають на Південному Заході та Південному Сході Європи і до них належать: італійці, французи, іспанці, румуни, португальці, каталонці, валлони, сардинці, корсиканці та інші. На другому місці – народи *германської групи*, до них належать: німці, англійці, голландці, шведи, австрійці, данці, норвежці, євреї, американці США та інші, що проживають у Західній, Північній та Центральній Європі.

Східна і південно-східна частина Європи заселена 16 народами *слов'янської групи*, загальною кількістю 83 млн.чол. Серед них: болгари, поляки, чехи, серби, словаки, хорвати, українці, росіяни, білоруси та інші. Чотири народи *кельтської групи* проживають на Британських овах та північному заході Франції: ірландці, бретонці, валійці, гели.

Уральська мовна сім'я представлена *фінно-угорською* мовною групою. До неї належить чотири народи (18,4 млн.чол.): фінни, угорці, саами, естонці. До *афразійської* мовної сім'ї *семітської* групи входять 9 народів (2,4 млн.чол.): сірійські, єгипетські, лівійські, йорданські араби, мальтійці та інші. Чотири народи (2,2 млн.чол.) входять до *тюркської* групи *алтайської* мовної сім'ї: турки, татари, гагаузи, турки-кіпріоти.

У Європі існує ряд карликових держав, і їх населення спочатку не відрізнялося від оточуючих народів. Так, в Андоррі проживали каталонці, Ліхтенштейні – австрійці та германо-швейцарці, Монако – французи та італійці, Сан-Маріно – італійці. Однак, у наш час можна стверджувати, що у межах цих держав склалися свої етноси – андорці, санмаринці, ліхтенштейнці і т.д.

3. Етногенез корінних народів Європи

Найдавнішим народом Європи вважаються *греки*, про що свідчать критсько-мікенські тексти, які належали предкам греків – ахейцям і відносяться до III-II тис. н.е. З XVII ст. до н.е. розпочався процес формування рабовласницької держави – Еллади. VIII-V ст. до н.е. стали періодом бурхливого економічного і культурного розвитку стародавніх греків, оскільки саме тоді процвітали ремесла, торгівля і відбувалася велика грецька *колонізація* – будівництва міст-колоній на берегах Середземного та Чорного морів.

Проте сучасні греки історично пов'язані не тільки з стародавніми еллінами. У VI-VIII ст. н.е. на Балканах розселилися *слов'яни*, частина яких збереглася на півночі сучасної Греції (македонці), а інші асимілювалися. У XIII-XIV ст. також у північній Греції поселилися албанці. Захоплення Греції турками-османами в XV ст. викликало багатовікову боротьбу греків за звільнення у 1830 р.і сприяло пробудженню національної самосвідомості. Важливу роль у цій боротьбі, як і в суспільному житті, відігравала православна церква. У наш час греки проживають не тільки на своїй батьківщині та на Кіпрі (кіпріотів 500 тис.чол.), але і в багатьох державах світу.

Серед найдавніших етносів Європи представники **романської групи** (15 народів): італійці (65 млн чол.), французи (44 млн.), іспанці (27 млн.), румуни (19 млн.), португальці (10,7 млн.), каталонці (7,2 млн.), валлони (4 млн.), галісійці (3 млн.), франкошвейцарці (1 млн.), фріули (400 тис.), корсиканці (280 тис.), італошвейцарці (230 тис.), романші (50 тис.), ладіни (14 тис.). Стародавні італійців – *римляни* у VIII-III ст. до н.е. підкорили інші італійські племена на Апенінському п-ві і утворили державу. У III ст. римлянам вдалося захопити Піринеїський пів-в, Центральну Європу із його багаточисельними племенами (баски, кельти, галли, ібери). Після завойовницьких походів 58-51 рр. до н.е. *Юлія Цезаря* (100-44 до н.е.) та утворення *Римської імперії*, римські колонії стали осередками романізації багатьох корінних етносів, які переходили на діалекти латинської мови.

Процес романізації нерівномірно, але досить інтенсивно проходив, до самого кінця існування Римської імперії (**476 р. н.е.**) на землях сучасної Португалії, Іспанії, Франції, Бельгії та інших держав. Немалу роль у об'єднанні етносів у романомовні народи відіграла християнська церква Риму, офіційною мовою якої була латинь. Так стали формуватися мови валлонів (у Бельгії), французів, іспанців, португальців та інших.

У I ст. до н.е. римляни підкорили ще кілька різномовних племен в центрі Альп (рети), і на північ від Адріатичного моря (венети, карни). Наслідком цього стало формування трьох романських народів – романші, що проживають у кантоні Граубюнден (Швейцарія), ладіни (Альпи Італії), фріули (північний схід Італії).

У **146 р. до н.е.** Рим завершив підкорення Греції, проте грецька мова вистояла завдяки високій культурі еллінів. Більше того, грецька мова знайшла широке поширення в Італії як мова культури і науки. Поруч з цим, деякі народи Балканського пів-ва романізувалися (аромуни в Албанії, Сербії).

Романізації піддалися також *даки* або *дакогети* у Дакії (Румунія), яку римський імператор Траян (53-117) захопив на початку II ст. н.е. Важливу роль у романізації даків відіграли римські легіони та допоміжні когорти, що розташовувалися у цій провінції. Особливо сприяли цьому ті дакійці, які, відслуживши у римських легіонах, влаштувалися тут на постійне місце проживання як землевласники, купці, ремісники.

Другою за чисельністю у Європі виступає **германська група**, що включає 17 народів: німці (80 млн чол.), англійці (44 млн.), голландці (11,6 млн.), шведи (8 млн.), австрійці (7,2 млн.), фламандці (7 млн.), данці (5 млн.), шотландці (5 млн.), германошвейцарці (4 млн.), норвежці (4млн.), ельзасці (1,4 млн.), ольстерці (1 млн.), фрізи (410 тис.), люксембуржці (300 тис.), ісландці (220 тис.), лотарінгці (200 тис.), фарерці (40 тис.).

В середині I тис. до н.е. германці заселяли землі лише на півночі сучасної Німеччини та Скандинавію. У II-III ст. н.е. германські племена прорвалися у межі Римської імперії і в V-VI ст. заселили уже всю її західну частину. Після розпаду у 843 р. імперії *Карла Великого* (742-814) на землях між Рейном, Ельбою та Верхнім Дунаєм, заселених саксами, баварами, алеманами, почала складатися *німецька* народність. На Ютландському пів-ві сформувалися *датчани*, а на Скандинавському – *шведи і норвежці*. На узбережжі Північного моря утворилася *голландська* народність, у північній Бельгії – *фламандська*.

У V-VI ст. германські племена *англів, саксів та ютів* завоювали значну частину *Британських о-вів* з їх *кельтським* населенням, а пізніше Ірландію захопили данці та норвежці. В результаті цих складних процесів сформувалися нові народи: *англійці, шотландці і ольстерці*. У англійській мові існують романські коріння, що виникли після впливу римлян на мову кельтів і самих норманів, які на час завоювання Англії у **1066 р.** втратили свою мову і розмовляли стародавньофранцузькою.

Германці Ютландії, Данських о-вів і Скандінавії в “епоху вікінгів” (800-1050 рр.) захопили і колонізували о-ви Північної Атлантики. При цьому вихідці з Норвегії дали початок новим етносам – *фарерцям та ісландцям*, мова яких дуже близька до норвезької.

Чотири народи представляють **кельтську мовну групу**. На Британських о-вах живуть ірландці (3 млн.чол.), валлійці (700 тис. Уельс), гели (90 тис. Шотландія), бретонці (1,1 млн. п-вів Бретань у Франції). Із цих народів тільки ірландці мають свою національну державу. Боротьба за культурну автономію у наш час гостро стоїть у бретонців і, особливо, у ірландців Ольстеру.

Однією із найбільших мовних груп народів Європи виступають **слов'яни**, яких прийнято поділяти на *західних, південних і східних*. До них належать: поляки (37 млн.чол.), чехи (9,9 млн.), болгари (8,7 млн.), серби (8,4 млн.), словаки (4,7 млн.), хорвати (4,6 млн.), словенці (2 млн.), македонці (1,5 млн.), чорногорці (585 тис.), білоруси (9,7 млн.), росіяни (160 млн.), українці (46,5 млн.).

Етногенез слов'ян розпочинається з перших століть н.е. Переселяючись зі сходу, слов'яни розгромили у V ст. гунів і розселилися між басейнами річок Одер та Прип'ять. Через моравські ворота (Словацщина) слов'яни рушили на південь і вийшли до берегів Середземного та Чорного морів. До 580 р. слов'яни, заселивши весь Балканський пів-в, проникли на південь Пелопоннесу і висадилися на о.Крит. У VII-X ст. починають виникати слов'янські держави: *Само* (623 р.), *Перше Болгарське царство* (681 р.), *Київська Русь* (поч. IX ст.), *Велика Моравія* (IX ст.), стародавня польська держава *Пястов* (середина X ст.) та інші.

У період середньовіччя слов'янські народи роздирала міжусобна боротьба, і вони стають здобиччю інших завойовників. *Східні слов'яни* у XIII ст. потрапляють під іго монголо-татар, а *південні слов'яни* у XIV ст. – турок-османів. До середини XVI ст. чеські, словацькі, словенські та хорватські землі потрапляють під владу австрійської монархії Габсбургів, після чого починається активне онімечення місцевого населення. Проте всупереч важким умовам іноземного панування слов'янські народи змогли зберегти свої національні культури та мови.

Після ряду кровопролитних воєн XVIII-XIX ст. на Балканах, здобули свою свободу *серби, чорногорці і болгари*. Після Першої світової війни незалежними стали у 1918 р. *Польща і Чехословаччина*, а в кінці XX ст. самостійність здобули *Сербія, Македонія, Словенія, Хорватія, Чорногорія та Україна*.

4. Регіональні особливості традиційно-побутової культури народів Європи

У зв'язку з багатоманітністю європейських етносів природно, що кожен із них має свої особливості традиційно-побутової культури під якою розуміються тип господарства, форми будівель, побут, одяг й інше. При цьому варто мати на увазі, що мова іде про *архаїчну*, тобто стародавню культуру етносів, яка *лише частково існує у наш час*.

Характерними *господарськими заняттями греків* з давніх-давен було вирощення винограду, маслин, миндалю, відігнне вівчарство і ткацтво килимів. Вирощення зернових не задовільняло власних пот-

реб, тому великого значення набуло вирощення греками високотоварних субтропічних культур (цитрусових), бавовнику, а також заняття рибальством, морською торгівлею. Традиційними стравами греків були: бобові, приправлені лимоном, солодкий перець, баклажани, помідори та інше.

Забудова традиційних поселень греків відбувалася без планування, а будинки будувалися з необробленого каменю, здебільшого двоповерхові, при цьому на першому поверсі знаходилася худоба, а на другому – житлове приміщення. Вікна і веранди будинків орієнтувалися на сонячну сторону. Традиційний *одяг* краще зберігся у населення о-вів: чорні або сині шаровари, біла сорочка, жилет з багатьма ґудзиками, шерстяний плащ.

Традиційними заняттями сусіднього з греками народу – *італійців* завжди було *садівництво*, *зернове господарство* та *скотарство*. *Виноградарство* і на його базі *винокуріння* стоять на першому місці як по стародавності самих галузей, так і поширенню їх майже по всій території Італії. Італійці займають *третє місце у світі* після США та Іспанії по виробництву цитрусових. Крім того, вони вирощують яблука, груші, маслини. Стародавній витоки має городництво (цибуля, часник, бобові), проте і у наш час вирощують картоплю, помідори, капусту, буряк, тютюн. У гірських районах італійці зайняті відгінним *вівчарством*, а в долинах Північної Італії розводять велику рогату худобу. Серед страв італійців особливо популярні макарони, до яких додають багато спецій та приправ. Поширені у харчуванні також овочеві салати, жарені овочі, фрукти, сири.

Більше половини італійців живуть у *містах*, що засновані ще в античні часи: греками – Неаполь, етрусками – Болонія, римлянами – Рим, Генуя і т.д. Сучасне італійське місто не тільки адміністративний і культурний центр, це і конгломерат промисловості найрізноманітніших галузей. Італія – високорозвинена країна, що займає *шосте місце* за об'ємом промислового виробництва у світі.

Поруч з містами, *сільські поселення* італійців розрізняють *трьох типів*. У альпійській зоні на півночі поширені великі села з *лінійним* плануванням, на рівнинах – *хутори*, а у центральних підгірних районах – *вершинні* села, із центром на підвищенні. Для сільських будинків характерні чотири *типи забудови*: два з них передбачають розташування житлових та господарських будівель під одним дахом, а два інших – різні приміщення.

Національний *одяг* італійців у містах та селах витісняється загальноєвропейським стильним костюмом, проте у гірських місцевостях во-

на зберігається досить стійко. Чоловічий національний убір включає: панталони (короткі, нижче колін, штани), каміча (біла сорочка з вишитими рукавами), джакка (коротка куртка), капелюх або беретто. У альпійських районах італійці користувалися дерев'яними туфлями з металевими шипами та чочами (сандали). Переважна більшість віруючого населення – католики.

На північному заході від Італії розташована *Франція*, розвинена індустріальна країна з високопродуктивним сільським господарством. У сільській місцевості французи займаються *тваринництвом, овочівництвом, виноградарством*. На рівнині розвивається *стійолове скотарство*, а у високогірних районах Альп та Піринеїв – *відгінне*. Основними польовими культурами французьких селян залишається пшениця, овес, ячмінь, у меншій мірі – жито, кукурудза і рис. Як у італійців, так у французів здавна розвивається винокуріння, а французькі вина відомі у всьому світі. Крім того, французи займають *перше* місце у світовому промислі устриць в Атлантиці.

Французька національна *кухня* давно славиться різноманітністю страв, у більшості з овочів, коренеплодів, популярний також сир. Двічі на день до столу подається сухе вино, по вживанню якого французи утримують уже тривалий час перше місце у планетарному масштабі.

Дві третини населення Франції проживає у *містах*, чимало з яких засновані ще у античні часи. Сільські поселення представлені *трьома типами*: 1) на північному сході Франції – вуличного або рядового плану; 2) у гірських районах – безпланова забудова; 3) на решті території – хуторський тип. Типовою французькою садибою вважається одноповерхова будівля, у якій під одним дахом об'єднані житлові і господарські приміщення.

Національний *одяг* був витіснений у французів, раніше всіх у Європі, ще сторіччя тому. Чоловіче традиційне убрання складалося з сорочки, жилета, нашійної хусточки, коротких штанів, підв'язаних під колінами та фетрового, іноді солом'яного капелюха. Жіноче національний одяг схожий до італійського. За *віросповіданням* більшість віруючих у країні – католики. Поруч з цим, близько 1 млн. французів – протестанти.

Майже 40% населення Бельгії складають *валлони*, які з давніх-давен відомі як ремісничий народ. У наш час в найбільш розвинених галузях промисловості Бельгії зайняті переважно валлони. Більшість валлонів проживає у невеликих містах та робітничих селищах до 15 тис.чол. Подібні поселення, невеликі міста, іноді села утворюють зрощені єдині поселення, що тягнуться десятками кілометрів через всю

Бельгію. Традиційними *забудовами* у валлонів були каркасні будинки, кам'яні або цегляні під черепичним дахом. Стіни не штукатурили, а прикрасою червоних цегляних будинків слугувала смужка з білої цегли посередині.

Подібно до італійців та французів народи Піринейського п-ова також традиційно славилися як вишукані виноградарі та винороби. У наш час майже половина *іспанців, португальців, галісійців і каталонців* зайняті у сільському господарстві, причому Іспанія знаходиться на *першому* місці у світі по виробництву оливкового масла, на другому за площею виноградників і на *третьому* по збору винограду і виробництву вина. Португалія впевнено утримує перше місце по виробництву вина на душу населення. Аналогічна значимість іспанців та каталонців у вирощенні та експорті цитрусових, де традиційно утримується світова першість.

Не дивлячись на посушливий клімат, завдяки ірригаційній системі на Піринейському п-ві здавна розвивається *зернове господарство*, серед якого переважає вирощення пшениці. Вода на поля подається за допомогою водяного колеса, яке приводиться в рух гужовою силою. У провінції Валенсія діє і у наш час Водяний трибунал – пережиток звичаєвого права. Цей орган вирішує всі протиріччя, що виникають між власниками зрошувальних каналів, а його вироки не підлягають оскарженню.

Ще в епоху античності в Іспанії та Португалії на зрошувальних луках розводили велику рогату худобу, а бик вважався народами Піринейів священною твариною. *Тваринництво* і сьогодні одне із важливіших занять іспанців, португальців та галісійців. Крім цього, здавна народи півострова розводили овець та кіз, за кількістю поголів'я яких Іспанія займає третє місце у світі, поступаючись лише Англії та Греції. Серед занять народів Піринейів стародавні витоки має також *рибальство*.

Майже всі *міста* Піринейського пів-ва мають стародавнє походження. Багато з них виросли на місці іберійських або кельтських фортець, планування яких і сьогодні чітко виражене (Севілья, Сагунто). Риси мавританського стилю мають південні міста у тому числі Кордова, Гранада та інші.

Серед *неміських* поселень пів-ва розрізняють сім типів, що визначаються у відповідності до заняття населення. Вздовж Атлантичного і Середземноморського узбережжя тягнуться рибацькі селища напівміського типу, що розташовані на місці античних поселень. Хуторський тип сіл характерний для галісійців та португальців. У іспанців та каталонців села вуличного типу.

Традиційні убрання іспанців збереглися в щоденному побуті лише у небагатьох районах. Чоловічий національний одяг іспанців складається з вузьких до колін штанів, білої сорочки, жилетки, короткої шерстяної куртки та сомбреро. На ногах взувають гостроносі туфлі або чоботи. Одяг португальців, на відміну від іспанців, виділяється більшою яскравістю кольорів. Віруючі іспанці, каталонці, галісійці та португальці – католики. Поруч з цим, деякі свята, що освячені церквою, мають християнське походження (весняне свято дерева – майос). Давні коріння на Піринеях має любов до корриди – бою биків.

Чимало схожого у традиційній культурі з романськими мають *германські* народи. Традиційне заняття германських народів – землеробство та скотарство, переважно великої рогатої худоби. У гірських районах Скандинавії, Швейцарії, Австрії скотарство мало відгінно-стійловий характер. В Ісландії, на Фарерах традиційно розвинено вівчарство та конярство. Землеробство краще розвивалося у німців та австрійців, де зернові культури дають високі врожаї. Завдяки високій продуктивності праці по обробітку землі німці, датчани та голландці отримують *у наш час найвищі у Європі* врожаї пшениці, жита, картоплі. Рибальством із германських народів раніше від усіх почали займатися голландці, які ще у ранньому середньовіччі освоїли рецепти засолки риби. Рибальство у скандинавів, зокрема норвежців, ісландців і фарерців, набуло товарного характеру лише у XIX ст.

Подібно до інших народів, більше двох третин *німців* проживають у *містах*. *Традиційним типом* поселення германців, про який писав Таціт (I ст. н.е.), були великі села з безплановою забудовою і кривими вулицями. У шведів і данців зустрічається хутірський тип поселень. Серед типів будівель поширеними були каркасний, зрубний та кам'яний. У північній частині Німеччини, Данії та Голландії переважає каркасний тип житла. Це велика (більше 10 м) прямокутна каркасна будова з житловим та господарським приміщеннями під одним черепичним дахом. При цьому вся вага даху лежить не на стінах, а на внутрішніх стовпах (каркасі). Накритий двір знаходиться у середині споруди.

Перші згадки про *одяг* германців належать до початку нашої ери. Чоловіки носили сорочку, часто без рукавів, довгі штани, плащ з капюшоном, а взувалися в сандалі чи чоботи. Жіночий одяг був дуже різноманітний і мав індивідуальний місцевий вигляд. Так, жінки Гессена носили теплу шерстяну спідницю, чорну кофту і маленьку червону шапочку. У Норвегії збереглося близько 150 видів жіночого обласного одягу. У наш час народне вбрання германських народів витіснилося костюмами

загальноєвропейського стандарту і зберігається для особливих випадків (свята, участь у хорі). Однак, окремі деталі (колір, прикраси) зберігаються у жіночому сільському одягу.

Певною своєрідністю відрізняються традиційні заняття *кельтських* народів. Ірландці, валійці, гели і бретонці займалися *землеробством і скотарством*, проте з часом скотарство стало переважати. У ірландців на першому місці знаходилося розведення великої рогатої худоби, а потім вівчарство. У гелів навпаки. Землеробство у кельтів має допоміжний характер і спрямоване на вирощування кормових культур (коренеплоди, овес). Бретонці на узбережжі займаються також вирощуванням овочів на експорт (кольорова капуста, горошок). Розвинено також одне із стародавніх занять кельтів – рибальство, зокрема ловля тунця, сардин.

У кельтів збереглися старі *ремесла* – шерстяне і шкіряне. Ірландці займаються, як у стародавні часи виробами з соломи, сіна, тростини. Гели залишаються майстрами гончарної справи – виробляють посуд, сервізи. Бретонці виробляють кустарні меблі старовинних моделей, а бретонки слав'яться своїм мистецтвом вишивальниць.

Одне із найстаріших міст кельтів – Дублін заснований англонорманами ще у XII ст. Проте більшість кельтського населення проживає у сільській місцевості, де переважають поселення хуторського типу. Помешкання стародавні кельти будували з каменю, що підтверджують археологічні розкопки. У середньовіччю поширеними були будинки з плетеними стінами, обмащеними глиною.

Традиційний одяг у кельтів дуже різноманітний (66 різновидів тільки жіночого вбрання) і його можна спостерігати на фольклорних святах. Так, народний костюм ірландців і гелів складався з полотняної, довгої до колін сорочки, зібраної біля шиї та пояса густими складками. На плечі накидали шерстяну накидку, що і у наш час залишилася характерною. Крім того, гели як жінки, так і чоловіки носили також шерстяні спідниці – кілт.

Віруючі бретонці і три чверті ірландців сповідують *католицизм*. Валлійці, гели та частина ірландців належать до різних протестантських церков або сект (англікан, просвітеріан, баптистів, методистів).

Народи *фінноугорської* групи включають народи: саами або лопарі (50 тис.чол.), фінни або суомі (5 млн.), угорці або мадяри (13,4 млн), естонці (1 млн.). Єдиним народом у Північній Європі, що займається *оленярством*, є саами. Частина з них і сьогодні веде напівкочовий спосіб життя, випасаючи оленів, а частина зайнята *рибальством*. Осідлі саами займаються скотарством, а також кормовим землеробством, ви-

рощуючи фураж для великої рогатої худоби. Розвинені також *ремесла*: шиття хутряного та сукняного одягу, плетення корзин, різьба по кістці, вишивання, виготовлення килимів. Ремісницькі вироби ідуть на задоволення потреб, як корінного населення, так і для туристів та музеїв.

Традиційний одяг у саам – різновидність арктичного убрання, поширений і у наш час. Як у більшості віруючих народів Північної Європи, у лопарів поширене християнство (лютеранство). Саами не мають своєї державності, а право культуруної автономії реалізують через ради, дорадчі органи при парламентах Норвегії, Швеції і Фінляндії.

Інший народ *фінни*, з'явилися у межах сучасної Фінляндії в III-II тис. до н.е. двома переселенськими хвилями зі сходу та південного сходу, відтісняючи стародавніх саам. Майже половина фіннів живуть у містах, а для сільської місцевості характерні поселення селами на південному сході і хутори – на сході. Помешкання будуються у вигляді зрубу (з стовбурів дерев).

Не дивлячись на суворі, приполярні умови, фінни постійно займалися *землеробством*. При цьому зернові (овес, жито, ячмінь) ніколи не забезпечували, у повній мірі, потреб населення, тому головним заняттям було *скотарство*, а саме, розведення великої рогатої худоби. Важливим промислом залишається *рибальство*. Окремою галуззю господарства виступає лісова примисловість, продукція якої відома у всьому світі. Віруючі фінни переважно *лютерани*.

Найбільшу частину фінно-угорської групи складають *угорці*, пращури яких жили у Приураллі. Витіснені гуннами і аварами, вони у середині I тис.н.е. потрапили до Причорномор'я, а в кінці IX ст. дійшли до сучасної Угорщини. За мовами угорці схожі до народів Росії хантів і мансів. Хоча угорці прибули у середнє Подунав'я скотарями, тут на плодючих землях вони стали також *землеробами*, запозичивши ці навички у слов'ян, про що свідчить їх слов'янська землеробська термінологія. Головною зерновою культурою є пшениця, добре розвинене *виноградство та виноробство*. Крім землеробства, угорці займаються скотарством, особливо розведенням великої рогатої худоби, овець, свиней, коней. Традиційним кустарним виробництвом виступає кушнірство, ткацтво, гончарство та інші.

Традиційний одяг мадяр складається у чоловіків з вузьких (на заході), або широких (на сході) полотняних штанів, короткої сорочки з широкими рукавами, жилетки, високих чобіт, солом'яного капелюха. Жіноче вбрання включає гофровану спідницю, вишиту сорочку, яскраву безрукавку, фартух, високі чоботи з кольорової шкіри або папучі (туфлі з

вишитої шкіри без задника). Дівчата пов'язують голову широкою яскравою стрічкою з бантом. Більшість віруючих угорців – *католики*, решта – *протестанти*.

Свої особливості у традиційно-побутовій культурі мають *слов'янські народи*. З самого початку появи на історичній арені слов'яни були осідлими *землеробами*. Вони займалися також *скотарством*, що доповнювалося іншими заняттями – *полюванням, рибальством, лісовими промислами*. У землеробстві переважав *плужний* обробіток землі, а основними зерновими та технічними культурами були пшениця, жито, овес, просо, льон, коноплі. Поруч з цим розвивалося *городництво та садівництво*. Після розселення по Європі слов'яни додали до переліку вирощення такі культури як: картопля, кукурудза, рис, бавовник, тютюн. Крім того, у Болгарії з XV ст. розвивалося виробництво парфюмерної сировини – трояндового масла.

З ростом міст і ремісничих центрів (особливо у Центральній Європі – Чехія, Польща) у середні віки на основі традиційних *ремесел* – обробка металу, ткацтво, гончарство, виробництво скла – починає розвиватися дрібне кустарне виробництво, що стало основою у XIV-XVI ст. великої фабрично-заводської індустрії. У силу певних історичних обставин повільно проходив розвиток промисловості у південних та східних слов'янських народів.

Найбільш ранньою *формою поселення* у слов'ян у минулому були невеликі села, різноманітні за типом. Характерними виступали родові поселення слов'ян “кучами” або “гніздами”. У наш час існують поселення слов'янських держав, які можна класифікувати за *типами*:

- 1) розкидані (Болгарія, Словенія, Македонія, Чорногорія);
- 2) купчасті (Чехія, Болгарія, Сербія, Україна, Росія);
- 3) кругові (Польща, Словаччина);
- 4) вуличні – вздовж доріг чи річок (Хорватія, Словаччина, Карпатська Україна);
- 5) веретенovidні – поєднання кругового і вуличного типу (Польща, Чехія).

Багатоманітність різновидів жител також передбачає класифікацію за *типами*:

- а) східний, середньоевропейський тип – однокамерні, зрубні житла (Україна, Росія);
- б) південноєвропейський тип – дво-трикамерне земляне житло (Болгарія, Хорватія);
- в) західний середньоевропейський тип – багатоканімерне житло (Поль-

ща, Чехія);

- г) альпійський тип – велике дво-триповерхове житло з господарськими приміщеннями під одним дахом (Словенія, Сербія).

Досить різноманітними також у слов'ян спостерігається національне *убрання*. Основу чоловічого та жіночого одягу складала сорочка з поликами (вставками на плечах) з домотканного лляного чи конопляного полотна. Жінки носили фартух та довгу гофровану спідницю. Верхній одяг також виділявся багатоманітністю: жупани, кожухи, плащі, безрукавки. Найдавнішою її різновидністю вважається плащевидний одяг карпатських та балканських горців. Різновиди мали і головні убори (круглі слов'янські шапки, що обшивалися хутром, хустки).

До початку ХХ ст. у слов'янських народів зберігалися пережитки *селянської общини*. Крім земельних відносин, що контролювалися общиною, всі її члени були пов'язані між собою рядом традицій та норм звичаєвого права. Це проявлялося не тільки в традиціях сусідської взаємодопомоги (толока), різні види побутової праці (жіночі зібрання), але й у загальному проведенні відпочинку та свят.

За віросповіданням слов'яни належать до *християн*, причому *православ'я* поширене серед болгар, сербів, чорногорців, македонців, росіян, українців. *Католицизм* сповідують поляки, чехи, а також частина хорватів, словенців, болгар, сербів, українців. *Протестантизм* охопив частину населення Чехії, Словаччини, Словенії, Хорватії. Християнство у слов'ян поєднувалося з цілим комплексом *язичницьких вірувань та обрядів*. Особливо сильною була віра у вампірів, домових, водяних, чортівню та інших духів природи. Досить стійкими виявилися окремі старовинні обряди, пов'язані з сільськогосподарськими роботами. Так, і у наш час у західних та східних слов'ян особливою популярністю користується свято урожаю (обжинки), мета якого зберегти цей і забезпечити наступний урожай. У болгар, сербів, хорватів популярними було свято Трифона Зарізана, що відзначалося щорічно 14 лютого (підрізання виноградної лози і підливання її вином) та інші.

5. Етнічні процеси у сучасній Європі

Етнічні процеси у країнах Європи виділяються більшою *виразністю*, ніж на інших континентах. У цих державах продовжуються процеси *етнічної консолідації*, що виражаються у подальшому стиранні локальних діалектів, інтернаціоналізації кожної етнічної культури, поширення англійської мови як засобу міжнародного спілкування. У державах, де існують корінні етнічні меншини, ці процеси доповнюються їх

асиміляцією з чисельнішими народами.

Крім цього, на етнічні процеси регіону, особливо Центральної та Західної Європи спостерігається неоднозначний вплив потужних *імміграційних потоків*. Іммігранти з європейських держав (переважно Східної Європи), як правило, досить активно та швидко асимілюються з основним етнічним середовищем через прийняття громадянства та змішані шлюби. Неєвропейські іммігранти, що відрізняються від місцевого населення за расовою належністю, мовними, культурними та релігійними ознаками, асимілюються не так інтенсивно та більш тривало. Проте, не дивлячись на труднощі, чисельність неєвропейських іммігранських груп росте досить швидкими темпами і перекидає за цим показником приріст населення титульних (корінних) етносів. Тим самим іммігрантські етнічні групи стають стійкими етнічними меншинами відповідних держав.

Таким чином, етнічна картина Європи зберігає свою багатоманітність, не дивлячись на всю складність, суперечливість і неоднозначність етнічних взаємовідносин. Це пояснюється тим, що збереження людиною своєї етнічної належності виступає її родовою потребою, оскільки це допомагає їй більш чітко визначати своє місце в оточуючому світі.

Тема 10

НАРОДИ УКРАЇНИ

1. Історико-географічне районування, етнічні землі та політичні кордони України

Історична доля українського етносу склалася таким чином, що він постійно перебував у вирі доленосних подій та центрів взаємодії різних геополітичних, економічних, соціокультурних чинників. Географічне положення України, характер етногенезу і державотворчих процесів, перетворив її на невід'ємну, органічну частину європейського простору.

Україна за територією займає *друге місце у Європі*, після європейської частини Росії. Її територія складає *603,7 тис. кв. км*. Відстань із заходу на схід – 1316 км, з півночі на південь – 893 км. Загальна довжина *державного кордону* України становить 7698 км, у тому числі з Росією – 2484 км, Молдовою – 1194, Білорусією – 952, Румунією – 608, Польщею – 542, Угорщиною – 135, Словаччиною – 98. Довжина морської ділянки кордону сягає 1758 км (чорноморська ділянка – 1533 км, азовська – 225). Сучасний територіальний устрій передбачає поділ території України на *24 області та Автономну Республіку Крим*.

Клімат в Україні – помірно континентальний, лише на південному узбережжі Криму субтропічний. Українські землі перетинаються майже 23 тис. великими і малими річками. Найбільшими *річками* є Дніпро – 2201 км завдовжки (на Україну припадає 981 км), Дністер – 1362 км, Південний Буг – 806 км, Дунай – 2960 км (на Україну припадає 150 км). Найбільша *гірська система* (Українські Карпати) простягається смугою понад 270 км завдовжки і 110 км завширшки із найвищою горою Говерлою (2061 м). Відзначається Україна родючістю ґрунтів, різноманітністю рослинного і тваринного світу, багатством корисних копалин. Географічно територія України поділяється на *Західну, Центральну, Східну та Південну* (див.: додаток № 8).

В Україні історично склалася *15 історично-етнографічних земель* (регіонів): Середня Наддніпрянщина, Поділля, Волинь, Полісся, Галичина, Закарпаття, Буковина, Покуття, Південна Бесарабія, Таврія, Крим, Запорожжя, Донщина, Слобожанщина і Сіверщина. Усі названі регіони є *поліетнічними*, що включають у переважно українську основу представників інших етносів. На українському етнічному ґрунті збереглося *5 етнографічних груп*: гуцули, бойки, лемки, поліщуки та литви-

ни.

Драматизм боротьби за створення України як держави, відстоювання національних традицій якнайкраще відбивають етнічна територія, державні кордони України. Сучасна етнічна територія українців, що обмежена *державним кордоном*, не повністю збігається з територією, на якій вони сформувалися як етнос або становили більшість населення у певні періоди історії.

В етнічній історії виділяють *дев'ять етапів* розвитку етнічних, політичних та адміністративних *кордонів* України.

1. Формування територій перших державних утворень на землях України, кордони і територіальний поділ яких визначали і систему заселення Причорномор'я та Приазов'я (VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.).
2. Розвиток територіальних політико-адміністративних процесів у IX–XIII ст. в давньоруських державах (Київська Русь, Галицько-Волинська держава).
3. Поділ української етнічної території Польщею, Литвою, Туреччиною внаслідок втрати державності (XIV–XVI ст.). Природний розвиток територіальної політико-адміністративної системи України був перерваний, а етнічні кордони на заході зміщувалися все далі на схід.
4. Формування території українських військово-державних утворень козацького періоду (XV–XVII ст.). На цьому етапі виявилася закономірна тенденція до відтворення давніх етнічних кордонів, особливо на сході і півдні. Відбувалося подальше освоєння Слобожанщини, півдня України і Кубані.
5. Поділ українських земель Австрією і Росією в кінці XVIII ст. Внаслідок трьох поділів Польщі 1772, 1793, 1795 рр. Західна Україна (по р.Збруч) відійшла до Австрії, а Правобережна та Лівобережна до Російської імперії.
6. Формування кордонів і територіального поділу українських земель у 1917–1921 рр. Етнічні межі УНР, включаючи ЗУНР, в основному збігалися з державними кордонами. Державні кордони з Польщею за Брестським договором 1918 р. проходили на захід від Холмщини і Підляшшя. За часів Гетьманату уряд не проводив розмежування на сході і південному сході з Росією. До складу УНР не були включені заселені українцями райони Обл. Війська Донського, Кубані, південні райони Воронежчини, Курщини. Лише на дуже короткий час до складу УНР включили заселені українцями Буковину, Закарпаття, Лемківщину, Хотинщину, частину Воронежчини, Брестщини, Чернігівщини. На півночі державний кордон з Білорусією і Росією проходив в основ-

ному по етнічній межі. Загальна площа УНР становила тоді 630 тис. кв. км, а з землями, що на короткий час входили до УНР, включаючи Крим, – 690 тис. кв. км.

7. Поділ західноукраїнських земель суміжними державами у 20-30-х рр. На початку 20-х рр. ХХ ст. Польщі належало 132 тис. кв. км українських етнічних земель: Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя. Заселяло ці землі 10,2 млн.чол. Тоді ж 14,9 тис. кв. км (у тому числі 11,4 тис. кв. км Закарпаття і 3,5 тис. кв. км земель Пряшівщини, де проживало 500 тис.українців) було передано Чехословаччині. Крім того, 18 тис. кв. км території, включаючи Південну і Північну Буковину, Хотинщину, Акерманщину, Ізмаїльщину, окупувала Румунія.

8. Формування державної території УРСР. Залежність від Москви не дала їй змоги встановити свої східні кордони згідно з розселенням українців. Чимало території у 20-х рр., зокрема, райони Воропельської, Курської, Орловської та Ростовської областей, а також Кубань, заселених переважно українцями, відійшли до Росії. У 1924-1926 рр. зі складу УРСР вилучили землі вздовж лівого берега Дністра – території сучасного Придністров'я та кілька прилеглих районів Одеської обл.

17 вересня 1939 р. за договором Молотова-Ріббентропа територію Західної України, що знаходилася у складі Польщі, повернули назад УРСР. Після подій 1940 р. Бессарабія та Придністров'я склали ядро Молдавської РСР, а до складу України крім Північної Буковини увійшли: частина північної Бессарабії (сучасний схід Чернівецької обл.), частина колишньої автономної Молдавії (райони Одеської обл. на Лівобережжі Дністра), землі південної Бессарабії (південь сучасної Одеської обл.).

Після Другої світової війни до Польщі відійшли Перемишлянська і Холмська землі, звідки українці (лемки) були депортовані у західні райони Польщі. У 1954 р. до складу України передали Крим.

9. Проголошення Україною незалежності знову поставило на чільне місце проблему захисту державних кордонів від різного роду зазіхань.

Таким чином, історично склалося так, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші – земель, треті – кордони колонізованих сусідніми країнами районів, четверті – межі новоосвоєних українським населенням земель.

2. Концепції етногенезу та етнічна історія

Український народ є *корінним* (автохтонним) на теренах сучасної України. Визначальним залищається той факт, що територія розселення українського народу не змінювалася впродовж тисячоліть. Історичні дослідження також свідчать про безперервність українських історичних традицій. Витоки українського етносу сягають у сиву давнину, у період *Трипілья* (IV-III тис. до н.е.) та *скіфів* (VII ст. до н.е. – III ст.н.е.). *Проте початок етнічної історії українців пов'язаний з історією східних слов'ян (поч. н.е.). Українці є нащадками східно-слов'янського племені антів, з яких утворилися відомі літописні племена: поляни, древляни, сіверяни, уличі, тиверці, волиняни, дуліби, білі хорвати.*

Серед інших східнослов'янських племен відомі дреговичі та кривичі, які стали предками сучасних *білорусів*, а радимичі та в'ятичі поклали початок етногенезу *росіян*.

Саме східнослов'янські племена започаткували ранньофеодальний період державності, які у VI-VII ст. заклали фундамент нової держави, утворивши спочатку племінні союзи, а згодом – союз племен під назвою *Русь* (VIII ст.). У IX ст. на їх основі створилося потужне державне об'єднання – *Київська Русь* (IX-XII ст.). Період існування Київської держави завершив процес формування *єдиної етнічної спільноти східних слов'ян*, що здобула назву *давньоруської*.

Згідно *концепції етногенезу* М.Грушевського, Київська держава, її право, культура була надбанням *українсько-руського народу*. Згідно іншої концепції етнічної *парціації* (розділення) із давньоруського етносу виділилися білоруський, російський та український етноси.

В період свого найбільшого розквіту (друга половина XI – перша половина XII ст.) територія Київської Русі простягалася від Чорного до Балтійського моря та від Закарпаття до Середньої Волги. Однак з середини XII ст. Давньоруська держава вступила у період *феодальної роздробленості*. На початку XIII ст. влада великого київського князя стає номінальною, і доба розквіту держави завершується. Могутня країна перетворюється на “державу держав” з певними відносинами васальної залежності від Києва. На політичній арені з'являється понад півтора десятка суверенних держав-князівств, в тому числі шість на території сучасної України – Київське, Чернігівське, Переяславське, Турово-Пінське, Володимир-Волинське та Галицьке. До середини XIII ст. Київська держава під ударами моноголо-татар розпалася.

Державно-правові традиції Київської Русі продовжила *Галицько-*

Волинська держава (XII-XIV ст.). До завоювання Галичини і Волині Володимиром Великим ці землі населяли пращури українців – слов'янські племена дулібів, бужан, волинян, тиверців і білих хорватів. З ослабленням Давньоруської держави в першій половині XII ст. тут виникає два могутніх князівства, які у **1199 р.** оформилися у Галицько-Волинську державу, де протягом 1119-1340 рр. правила династія *Романовичів*. Напередодні татаро-монгольської навали у 1239 р. до її складу входило *Подніпров'я на чолі з Києвом*. Зовнішня експансія кочівників перешкодила князеві *Данилові Галицькому* (1201-1264) в черговий раз об'єднати всі етнічні українські землі. Проте Галицько-Волинська держава навіть у ці тяжкі часи, використовуючи своє вигідне географічне та стратегічне положення на шляху між Чорним і Балтійським морями, продовжувала боротьбу з татаро-монголами, впорядковувалася й зміцнювалася союзами з сусідами, в результаті чого ще майже сто років проіснувала як спадкоємниця Київської Русі.

Після занепаду Галицько-Волинської держави у середині XIV ст., зумовленого васальною залежністю від золотоординських ханів та внутрішнім розбратом, західні та південно-західні землі Русі опинилися під загрозою прямого втручання з боку *Польщі та Литви*. Військові походи поляків завершилися підпорядкуванням *Галичини і Холмицини*, а у 1387 р. їх остаточно було включено до складу корінних земель. У 50-х рр. XIV ст. розпочалося просування литовців на Волинь і Подніпров'я, результатом чого стало приєднання цих територій разом із Чернігово-Сіверщиною до Литви. Згодом до Литовсько-Руського князівства увійшло і *Поділля*.

Новоутворена *Литовсько-Руська (XIV-XVI ст.)* держава на 90% складалася з української та білоруської народності. Насправді це була середньовічна *феодална федерація*, яка запозичила у слов'янського населення державні інститути, право, судоустрій і судочинство, військову та адміністративну організацію. Українські князівства користувалися широкою *автономією*. Але вже з кінця XIV ст. відбувається швидка колонізація українських земель поляками, яка завершилася *Люблінською унією 1569 р.* З цього часу всі ознаки української державності, автономія руських земель були на певний час втрачені. Настав період бездержавності, що трансформувався у епоху *Першого національного відродження*.

У XVI-XVII ст. Україна знову з'являється на європейській політичній арені як *козацька держава* (Запорізька Січ, Українська держава Б.Хмельницького, Гетьманат). Національно-визвольна війна українського народу (1648-1654) на чолі з *Б.Хмельницьким* (1595-1657) ознаменувала подальший крок у етнічній історії та державотворенні. Спочатку

Б.Хмельницький орієнтувався на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої. Але після перемог 1648-1649 рр. гетьман став дотримуватися ідеї політичної самовизначеності України в межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним гетьманом-монархом. Однак процес державотворення спочатку уповільнився, а пізніше пішов у зворотному напрямку.

Складне становище України, яка не припиняла відстоювати свої самостійницькі права в протистоянні з Річчю Посполитою, примусило гетьмана піти на встановлення з Московським царством відносин номінального васалітету або протекції. *Березневим договором 1654 р.* передбачалося створення під верховенством корони Романових близької до конфедерації *автономії*, спрямованої проти зовнішнього ворога. Проте концентричний наступ сусідніх держав (Польща, Росія, Туреччина, Крим), а також перманентний елемент внутрішньої національної зради призвів до *поділу України* між Російською імперією та Польщею (II пол. XVII ст.), а після завоювання Польщі – між Австрією та Росією (II пол. XVIII ст.). Після цього настав новий період бездержавності, що тривав до 1917 р.

Друге національне відродження та зростання української національної свідомості відбулося із встановленням *Третьої української держави* (1917-1921). Задавлене репресіями і русифікацією українське суспільство збудила звістка про падіння царського режиму у лютому 1917 р. Національно-демократичні сили створили *17 березня 1917 р. Українську Центральну Раду*. Захоплені ідеєю автономізму у складі Російської федерації, керівники Центральної Ради, з одного боку, домагалися самоврядності для України, а з іншої – зважали на позицію Тимчасового уряду Росії. Лише після жовтневих подій 1917 р. Центральна Рада прийняла резолюцію про владу в країні та *утворення УНР*, яка перебувала у федеративному союзі з Російською республікою. Протистояння з більшовицькою Росією змусило Центральну Раду проголосити *22 січня 1918 р. повну самостійність УНР*. Далі історія ще раз повторилася: наступ Німеччини, Росії, Румунії, Польщі, знову внутрішня національна зрада.

В результаті боротьби різних політичних сил на більшій частині України встановилася *радянська влада*. Західні області, згідно з *Ризьким договором (1921)*, потрапили в залежність відродженої Польської держави. Увійшовши до складу СРСР, Україна не отримала належного державно-правового самовизначення, а сформовані державницькі інституції дублювали відповідні структури СРСР, демократичні принципи і застави політичної системи мали декларативний характер. Це призвело

до руйнування елементів демократії в державно-правовій сфері, формування однопартійної системи, яка неминуче вела до встановлення тоталітарного режиму. Українська нація у 30-40-х рр. ХХ ст. переживає найстрашніше – геноцид, голодомор, Другу світову війну.

У подальший період Україна у складі СРСР, незважаючи на проголошену і закріплену конституціями суверенність, залишалася економічно, політично та ідеологічно залежною від союзного центру. Це призводило до постійних порушень владою прав та свобод громадян. В середині 80-х рр. ХХ ст. під впливом загальносоюзної кризи визріла ідея оновлення економічних, правових та соціальних інститутів, проте тоталітарна система виявилася не придатною для перебудовчого реформування, що призвело до розвалу СРСР і утворенню незалежних держав.

У наш час нація переживає *Третє національне відродження* і буде своєю *Четверту державу*. **24 серпня 1991 р.** Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, а **1 грудня 1991 р.** відбувся всеукраїнський референдум, на якому понад 90% громадян підтвердили цей історичний вибір. Україна обрала свого першого Президента. Здавалося б, що розвиток держави в умовах незалежності повинен відбуватися поступально по наростаючій лінії. Однак з великими потугами 28 червня 1996 р. прийняли нову *Конституцію*. Більше того, у державі протягом кінця ХХ ст. та початку ХХІ ст. розгорнулася боротьба між різними політичними угрупованнями навколо приватизацій колишньої державної власності та розширення сфер впливу. *Під час виборчої президентської кампанії 2004 р. розгорілася політична криза, що закінчилася у листопаді-грудні Помаранчевою революцією та перемогою на виборах В.Ющенка.*

Вивчаючи багатовікову етнічну історію України, прослідковується ряд закономірностей суспільного розвитку і перш за все миролюбність українського народу, котрий ніколи першим ні на кого не нападав і першим не розпочинав війни. Періодично чергувалися епохи спаду і піднесення етнічного розвитку української нації. Вікове прагнення народу України до утворення своєї держави нарешті здійснилося і тепер історія надає нам ще один шанс – побудувати дійсно суверенну, демократичну, соціальну і правову державу європейського типу.

3. Особливості матеріальної культури

Матеріальна культура праукраїнського населення східних слов'ян складалася історично на основі досягнень і досвіду багатьох поколінь населення Східної Європи. Зокрема *землеробство* на теренах України

з'явилося не пізніше *IV тис. до н.е.* із центром у Подніпров'ї. Землеробство поєднувалося із *скотарством, полюванням, збиральництвом, рибальством.*

В залежності від ґрунту та клімату виділялося *два основних типи* використання землі: *перелоговий і підсічно-вогневий.* У *степових і лісостепових зонах* землеробство базувалося на *перелоговому* типі, коли постійно розорювалися ділянки нових земель. Землю обробляли важкими плугами, іноді з колісним передком. Кілька років такі поля давали добрий урожай, після чого їх залишали на певний час для відновлення плодючості. Поля засівалися пшеницею, ячменем, вівсом, бобовими, а на городах вирощували капусту, цибулю, буряк. З технічних культур сіяли льон, коноплі, а з XVIII ст. соняшник, цукровий буряк, томати.

У *лісових районах* переважав *підсічно-вогневий* тип землеробства, коли спочатку вирубували ділянку лісу, а деревину спалювали. На такому полі, що посипалося попелом, сіяли ячмінь, жито, овес, гречку, просо, бобові. За кілька років земля виснажувалася, і її пускали під трави. За таких умов використовували інший тип знарядь – сохи, добре пристосовані до роботи на невеликих полях. З XI ст.– XII ст. почала розвиватися система *трипільної сівозміни.*

Скотарство було тісно пов'язане із землеробством і переважав *пасовисько-стійловий тип.* Тільки в Карпатах було розвинене *відгінне* скотарство та у XIX ст. в степах Причорномор'я розвивалося *вівчарство.* Велика рогата худоба, коні, вівці, домашні птахи були обов'язковими у майже кожному селянському господарстві.

Географічні умови та інші фактори позначилися на *типах* поселень. У межах певних етнічних традицій сформувалося три основних типи поселень та три типологічні зони їх побутування: північна, центральна і південна. Для північної зони, що включала два історико-етнографічних регіони – Полісся і Сіверщину, – найбільш характерним були села *вуличного* або *вулично-безпланового* типу. Для центральної України традиційно був *безплановий* тип забудов, що обумовлювалося особливістю заселення краю. Майже до кінця XVIII ст. селяни мали можливість займати тут землі за звичаєм *займанщини* – одержання земельної власності на правах першості займання вільних земель. Планова забудова найбільш характерною ставала для південних районів України, куди, починаючи з другої половини XVIII ст., спрямовувалася колонізація. За розпорядженням адміністрації поселення будувалися кварталного та гніздового типу.

Тип забудови поселень залежав від кліматичних чи соціально-

економічних умов. Так, під впливом останніх виникали малодвірські поселення та хутори (кути). Невеликі селища – *дворища*, відомі ще з XI ст., як виробничі бази феодалів та багатих козаків або селянські *заїмки* (пасіки). В XVI-XVIII ст. виникали і тимчасові поселення запорожців – *зимівники* та *двори-висілки*, найбільш характерні для Волині і Полісся.

Риси незалежності в етнічному образі українців особливо рельєфно виявилися у вільній *забудові двору* та в способі розміщення житла стосовно вулиці. Щодо типового порядку забудови, то він серед українців реалізовувався у такий спосіб: господарські споруди, як правило, розташовувалися по периметру двору, огороженого парканом. Ближче до вулиці, в передній частині двору, з орієнтацією вікон на сонячну сторону, ставили будинок (хату), а поблизу – господарські споруди: комору, повітки, возовні. З другого боку двору за коморою будували льох (погріб), а в глибині двору – стайню, хлів, конюшню, кошару. За господарськими спорудами розташовували город, а далі – леваду, де садили верби та акації. Найбільш типовою для свіх районів була трикамерна хата: сіни – комора – світлиця. Помешкання у лісовій зоні будувалися у вигляді *зрубів*, що під одним дахом об'єднували і житлові та господарські споруди. У степовій зоні будівлі будували з *глини та соломи* під солом'яним дахом. Будинки заможних верств населення будувалися двоповерхові на підвищеннях, а навколо розташовувалися господарські будівлі.

Оригінальність внутрішнього планування української *хати*, як правило, виявлялася через світоглядні уявлення та обряди, пов'язані з окремими предметами: піччю, столом, скринєю, лавами, жердками-полицями, символіка яких у етнічній духовній культурі є своєрідною для кожного з етносів. Внутрішній кут хати займала піч, по діагоналі від неї – червоний кут, у якому знаходилися ікони, прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштовувався дерев'яний настил, далі – скриня, колиска; вздовж чільної та причілкової стіни встановлювали лави, прикрашені веретами, килимами, біля дверей та над ними – мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни – хлібну полицю.

Українська хата становила найважливіший компонент як матеріальної і духовної культури, так і системи світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Естетичний образ хати досягався через *декоративно-художнє оздоблення*. Скажімо, інтер'єр української хати неодмінно оздоблювався українськими рушниками, доріжками, килимами та настінним розписом. Причому вишивка рушників, якими

прикрашали ікони, картини, вікна та двері, була різною, оскільки мала свою оберегову символіку. Найбільша небезпека, як вважали пращури, йшла від дверей, тому саме вхід до житла особливо ретельно оздоблювали магічними знаками. Вони містилися і у відповідній вишивці рушників, якими прикрашали двері, і у розвішаних над дверима хатніми амулетами (підкова, часник, зілля).

Магічна символіка була характерною і для інших видів матеріальної культури, зокрема для традиційного народного вбрання. *Народний одяг українців* – яскраве й самобутнє культурне явище, котре не обмежувалося функціональним призначенням, завжди виступаючи предметом духовних традицій народу та його світоглядни уявлень.

На початку XVIII ст. традиційний одяг українців складався з кількох комплектів – натільного, поясного, нагрудного і верхнього вбрання, регіональних типів та зональних варіантів. Обов'язковою приналежністю комплектів були пояси, головні убори, взуття та прикраси, що сукупно створювали образ етнічного вбрання. Традиційний одяг відрізнявся за сезонними, статево-віковими й функціональними *ознаками*: існував одяг для повсякденного носіння, а також святковий та обрядовий.

Основу натільного як чоловічого, так і жіночого одягу складала *сорочка* різних типів: тунікоподібна, з плечовими уставками, з цільнокроєним рукавом. Сорочки служили також як вихідний одяг: чоловічі – вишиті з прямим розрізом ворота, жіночі – з поліками. Чоловіки заправляли сорочки у *шаровари*, як це було прийнято серед запорізьких козаків та селян Середньої Наддніпрянщини, або у домоткані *штани* (гачі, ногавиці), більш поширені на Прикарпатті. Хлопчики від хлопців та чоловіків відрізнялися тим, що не носили штанів.

Чоловічий костюм доповнювався червоним або зеленим вовняним поясом, смушковою шапкою, чобітьми з чорної або кольорової шкіри. Поверх сорочки одягали безрукавку, яка з кінця XVIII ст. замінялася на жилетку та свиту. Окрім свити, нерідко одягали ще й жупан, кунтуш або чемерку, взимку носили кожухи. Такий базовий комплекс одягу мав велике розмаїття регіональних ознак. Зокрема, шаровари побутували на Лівобережжі, вузькі штани з трикутними клинами носили на Поліссі, в Західній Україні – вузькі штани з грубого полотна, а на Закарпатті – вузькі суконні ногавиці або полотняні гачі з дуже широкими холошами. З верхнього одягу, крім загальнопоширених свит та жупанів, буковинці носили гуглю, гуцули – гуню, підгорянці – чугу.

Волосся на голові підрізували під макітру, а бороди відпускали тільки літні чоловіки. *Стрижка* під макітру витіснила в XIX ст. інші її різно-

види, зокрема бриття голови із залишенням оселедця. На голову влітку надягали солом'яні *брилі*, взимку – смушкові або хутряні *шапки* циліндричної форми із сферичним або плоским дном. На ноги бідніше селянство взувало *постоли* – стягнуті шматки сиром'ятної шкіри, а на Полтавщині – плетені з лика *личаки*. Заможне населення носило *черевики та чоботи*.

Традиційний *жіночий одяг* складався з сорочки, спідниці, плахти, дерги та іншого. Поверх сорочки жіноцтво одягало різного роду безрукавки: керсетки (Полтавщина), кептар (Карпати), лейбик (Поділля). Верхнім одягом служили куцини, свити чи кожушини. Жіночими головними уборами були очіпок, хустина, а взуттям слугували личаки, постоли або чобітки. Неодмінним доповненням до жіночого костюма були *прикраси*: традиційні коралі, гerdани, селянки, дукати, рифи, а також прикраси культового призначення – згарди та хрестики. Дівчата від жінок відрізнялися головним убором, оскільки дівчата ходили з непокритою головою або у вінку із стрічками. Стрічки мали значення і давали оточуючим певну інформацію. Так, дівчатка носили кілька стрічок, дівчата – більшу кількість, дівчата “на порі” вплітали стрічку – бинду, а наречена мала відзнаку засватаної: у косу впліталася широка стрічка і до хустини приплювалася квітка.

Етнорегіональне різноманіття українського одягу проявлялося у способах його оздоблення, оскільки вони відтворювали зональні художні традиції. Серед таких способів виділяється *вишивка*, що через символічні образи несла інформацію про естетичні уподобання та світоглядні уявлення людей окремої місцевості. В узорному ткацтві до XIX ст. переважав геометричний орнамент. Пізніше поширюється рослинний орнамент, виконуваний “гладдю” та “хрестиком”. Населення окремих регіонів віддавало перевагу “своїм” кольорам. Так, на Чернігівщині, Полтавщині та Слобожанщині побутувала вишивка білого кольору. На Середній Наддніпрянщині переважав червоно-чорний орнамент, у Поліссі – червоний, у Закарпатті та Буковині – різнокольоровий, а на Поділлі й Волині, як і серед бойків Карпат, сорочки прикрашалися килимовим лінійно-геометричним узором переважно чорного кольору.

Тривалий час українці жили *общиною*, а за зовнішніми формами общинних порядків ховалися складні реальні відносини селянства, майнова нерівність та жорстока експлуатація. У сімейній організації до XX ст. зберігалися як складні великі родини, що об'єднували кілька поколінь, так і малі сім'ї. Внутрішні взаємовідносини в сім'ї і етика поведінки підпорядковувалися суворим правилам розподілу праці між її членами.

4. Традиційні народні вірування та обряди

Традиційну українську етнічну релігію в етнології прийнято називати українським *язичництвом*. Воно має давню історію, старшу від християнства майже на 7 тис. років. *Періодизацію* розвитку язичництва в Україні можна розглядати як *кілька епох* у житті та світогляді корінного населення території України.

1. Доба Великої Богині Матері – кам'яний вік, матріархат (VI-IV тис. до н.е.). Основним предметом поклоніння цієї епохи був культ Матері-Землі.
2. Доба Сварога – Бога-Отця, утвердження віку металу та моногамної сім'ї (IV-III тис. до н.е.).
3. Доба Дажбога – сина Сварожого, що характеризувалася зростанням ролі чоловіка, уявленнями про безсмертя душі кожної людини (III-II тис. до н.е.).
4. Доба Перуна у час якої спостерігається наступ інших релігій з південного сходу та відбувається перехід до монотеїзму (I тис. до н.е. – кінець I тис.н.е.).
5. Доба християнства, що настала із його запровадженням у **988 р.**

В основі релігійного світогляду дохристиянських часів знаходився *культ природи*. Візантійський історик *Прокопій Кесарійський* (507-562) писав про антів і слов'ян, що вони спочатку поклонялися одному богу – богу неба *Сварогу*. Пізніше головним культом вважався *Перун* – бог грози, війни та зброї. Крім Перуна слов'яни поклонялися також *Стрибогу* (бог вітру), *Даждбогу* (богу світла, тепла, родючості), *Хоресу* (богу сонця), *Семарглу* (бог ґрунту). До старших богів належав також *Велес* або *Волос*, покровитель худоби. Ці боги і після запровадження християнства залишилися у віруваннях населення, тільки прикривалися іменами християнських святих. Так, поклоніння Перуну перейшли на Іллю, з Велеса на св.Власія і так далі. Крім головних богів, слов'янське населення навколо себе вбачало чимало живих істот, що мешкали в болотах, полях, лісах, водоймах. Їх називали водяними, болотними, лісовиками, домовиками, русалками та іншими “дідьками”, яким давнє слов'янське населення “клали треби” (приносили жертви).

Окремих культових споруд чи жреців для молебену богам не було, і кожен сам приносив жертву чи молитву богам за себе і свою сім'ю у відлюдних місцях, над водою, де людина відчувала дихання таємничої сили. Арабські джерела IX ст. так описують молитву предків українців під час жнив: брали просо в ковш, піднімали над головою до неба і промовляли – “Господи, ти давав нам донині їжу, дай нам і тепер удосталь”.

За язичницьких вірувань рік починався 1 січня і свята продовжувалися 12 днів. Основними язичницькими святами були: день бога Ярила (Хорса) 4 червня, день Купала 24 червня та інші.

Утвердження *християнства* в Київській Русі мало тривалу і складну історію. Перші згадки про християнство русів відносяться до 860 р., коли в Києві правив князь *Аскольд*, який був хрещений і охрестив Русь. Патріарх *Фотій*, що хрестив Аскольда, залишив письмові свідчення про цю подію в Енцикліці Фотія. Згадки про хрещення Русі у 860 р. зустрічаються у візантійських та слов'янських джерелах "Літопису Аскольда", "Густинському літописі", в київському "Синописі".

Перше запровадження християнства на Русі мало глибокі наслідки, найважливішим з яких було виникнення давньоруської писемності в її вищій, книжній формі. Але у 882 р. в Києві стався державний переворот, у ході якого Аскольда вбили, а його престол зайняв Олег. На Русі відновили язичництво, а *християнство вдруге в 988 р.* запровадив князь *Володимир Святославович*. Упродовж тривалого часу існувало поряд обидві релігії, але поступово вони злилися у одну християнську православну.

В останнє десятиліття ХХ ст. нормалізація державно-церковних стосунків, створення реальної бази для функціонування релігійних організацій, загальна демократизація українського суспільства привела до бурхливого процесу *відродження релігійно-церковного життя*. За роки незалежності України мережа релігійних громад зросла майже у 4 рази і становить 27,5 тис., діють 70 конфесій, напрямків і толків. Найвпливовішими серед них є: Українська православна церква – Московський патріархат (УПЦ – МП), Українська православна церква – Київський патріархат (УПЦ – КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Українська римсько-католицька церква (УРКЦ), євангельські християни-баптисти (ЄХБ), християни віри євангельської (ХВЕ), адвентисти сьомого дня (АСД), свідки Єгови, а також мусульманська, реформаторська та іудаїстська церкви. Вказані конфесії становлять 97,1% всієї релігійної мережі України. Безпосередньо населення за віросповіданням розподіляється таким чином: православне християнство – 50,8%, протестанство – 24%, греко-католицизм – 14%, римо-католицизм – 4%, мусульманство (іслам) – 1%, юдаїзм – 0,6%, східні течії – 0,4%, язичництво – 0,2%, інші релігійні напрямки та секти – 3%.

У власності та користуванні релігійних громад знаходиться майже 20 тис. культових споруд та 2,5 тис. будується. Крім того, вони мають

365 монастирів (6070 ченців і черниць), 283 місій і братств, 163 духовних навчальних закладів (майже 20 тис. слухачів) 11453 тис. недільних шкіл та пунктів катехізації, 323 періодичних видання. Релігійні потреби віруючих задовольняють 26650 священнослужителів.

Народна матеріальна культура українців, їх традиційні вірування тісно пов'язана з *обрядами*, які поділяються на родильні, весільні, поховальні. Головним атрибутом обрядово-ритуальної сфери та світоглядних уявлень виступає *ідея звеличування хліба*.

Найбільшої різноманітності та символічності культ хліба набув у *весільній* обрядовості, що цілком логічно: адже саме весілля в традиційному українському суспільстві символізувало народження сім'ї і продовження в поколіннях. Магічної символіки в українському весіллі набув передусім коровай. Цей весільний хліб об'єднував цілу систему весільних обрядових дій. Відповідно до коровайної традиції, крім власне короваю, випікалося й багато іншого весільного хліба: гільце, калач, ріжки, лежень, двійки, шишки, полюбовники та інші. За функціональною спрямованістю весільний хліб розподілявся на такі види: 1) хліб як символ згоди на шлюб; 2) символічне запрошення хлібом гостей на весілля; 3) благословіння молодих хлібом; 4) хліб як символ поєднання двох родів; 5) символічне шанування хлібом молодих; 6) хліб як символ освячення шлюбного ложа молодих; 7) символічне вшанування молодими батьків.

Крім суто обрядової функції, хліб мав також інші призначення: етичних народних норм, естетичних уподобань, нерідко виконуючи також роль своєрідної *мови-символу*, особливо доцільної у ситуаціях, коли звичайна мова була неефективною. Так, при сватанні, особливо у випадках, коли для сватів і молодого неясним було рішення дівчини та її батьків, народна етика виробила відповідну мову символів: у разі погодження дівчини на шлюб вона обмінювалася хлібом із сватами, а у разі відмови – повертала хліб, причому, як правило, на наступний день.

Крім хліба, у весільній обрядовості українців символічними атрибутами матеріальної культури виступали й інші предмети, пов'язані з господарською діяльністю та побутом: *ярмо*, на якому розплітали косу дівчині; *овечий кожух* або гуня, на яких благословляли молодих; *діжа*, на якій покривали молоду; *сокира*, якою відсікали молодій косу (звичай, що побутував серед гуцулів Закарпаття).

Кожне свято в розгалуженій системі дозвілля українців мало свій атрибут, втілений у тому або іншому виді хліба та мучних страв, стверджуючи тим самим особливу виразність культу хліба та землі в міфо-

ритуальній системі українців. Так, на свято *Андрія* (13 грудня) виготовляли калиту – хліб сонцеподібної форми, з яким пов'язувалися звичай дівочо-парубочих гулянь. Останні включали і ворожіння та молодіжну гру “в калиту”.

Невід'ємним атрибутом *Святого вечора* – переддня Різдва, Водохрещта була *кутя* – страва, виготовлена з пшениці або ячменю і заправлена тертим маком, горіхами, медом та узваром. Кутя мала сакральне значення, символізуючи шанування предків. Вона залишається також символом шани хрещених батьків, кумів, баби-повитухи, родичів, яким носили кутю разом із вечерею на другий день Різдва похресники, куми та діти. Різноманітні страви та предмети побутового призначення набули символічності й у інших обрядах.

5. Етнічні процеси в Україні

Україна – *багатонаціональна* держава, одна із найчисельніших народів Європи. Населення України різноманітне за своїм етнічним складом. Офіційна статистика (1989) наводить такі кількісні дані у тис.чол.: українці – 37400, росіяни – 11400, євреї – 486,3, білоруси – 440, молдовани – 324,6, болгары – 233,8, поляки – 219, 2, угорці – 163, 1, румуни – 134,8, греки – 98,6, татари – 86,9, вірмени – 54,2, цигани – 48, кримські татари – 46,8, німці – 37,8, азербайджанці – 37, гагаузи – 32, грузини – 23,5, чуваші – 20,4, узбеки – 20,3, мордва – 19,3, литовці – 11,3, казахи – 10,5, чехи – 9,1, корейці – 8,7, удмурти – 8,6, словаки – 79, башкири – 7,4, латиші – 7,1. Крім названих, в Україні проживає десятки інших національностей. В умовах незалежності України їм створюються необхідні умови для всебічного розвитку і взаємодії з іншими етнічними групами (див.: додаток № 8).

Як у всіх багатонаціональних державах, в Україні відбуваються процеси внутрішньої етнічної асиміляції як національних меншин, так і автохтонного населення. Цей процес проходить шляхом утворення національно-змішаних шлюбів. Останнім часом прослідковується процес внутрішньої консолідації українців, особливо після революційних подій 2004 р.

На початку XXI ст. населення України скоротилося з 52 до 48,5 млн.чол. Детермінізмом такого процесу стали зниження народжуваності, висока смертність населення та міграції. На сучасному етапі спостерігаються всі різновиди міграційних процесів: постійна, тимчасова, сезонна і маятникова. Причиною цього виступають переважно економічні фактори. Вектори міграції спрямовані, перш за все, у далеке зарубіжжя, країни Європи та Америки. Чимало українців шукають кращої долі у близькому за-

рубіжжі, зокрема у Росії, а саме в Москві та С.-Петербурзі. Такого плану міграційні потоки негативно впливають на етнічну ситуацію в Україні – зменшується доля працездатного населення та кваліфікованих спеціалістів. Емігранти з України, поповнюючи інші етноси, з часом асимільовуються. Цей процес уповільнює утворення “українських діаспор”.

Сьогодні *українська діаспора* – одна з найбільших серед інших планетарних етнічних розселень. Умовно її поділяють на *західну і східну*. Із 5 млн українців, що проживають у західній діаспорі, у США мешкають 2 млн, Канаді – 1 млн, Аргентині – 250 тис., Бразилії – 250-400 тис., Парагваї – 10 тис., Уругваї – 10-15 тис., Венесуелі – 6 тис., Чилі – 1 тис., Чехії та Словаччині – 110 тис., Італії – 100 тис., Польщі 350 тис., Німеччині – 25 тис., Австралії – 35 тис. та інших.

Східна діаспора розсіяна по всіх республіках колишнього СРСР. У кінці 80-х рр. ХХ ст. в Російській Федерації нараховувалося 4 млн 363 тис.чол. (3% усього населення Росії), у Казахстані – 900 тис.(5,4%), Молдавії – 600 тис.(13,8), Білорусії – 291 тис.(2,9), Узбекистані – 153,2 тис.(0,8), Киргизстані – 108 тис.(2,5), Латвії – 92,1 тис.(3,4), Грузії – 52,4 тис.(0,9), Естонії – 48,3 тис.(3,1), Литві – 45 тис.(1,2), Таджикистані – 41,4 тис.(0,8), Туркменістані – 35,6 тис.(1), Азербайджані – 32,3 тис.(0,5), Вірменії – 8,3 тис.(0,2).

Немилосердна доля, що багато сторіч випробовувала українців на життєдіяльність, підтвердила: українська нація – велика нація. Існує такий феномен, як світове українства – це вже не тільки теоретичний чи політичний постулат, національна мрія, а реальність, консолідуючий чинник нації та міжнародного життя. Перший Конгрес українців (січень 1992р.), Перший Всесвітній форум українців (серпень 1992 р.) та Другий Всесвітній форум українців (серпень 1997 р.) утвердили те, що українці, незалежно від країн проживання, мають спільні національні інтереси і волю їх обстоювати.

Таким чином, етнічні процеси в Україні та за її межами зберігають свою різноманітність, не дивлячись на всю складність, протилежність і неоднозначність етнічних взаємовідносин. У наш час однією із конструктивних ідей, здатних об’єднати всю українську націю, виступає європейський проект майбутнього України, адже всі її громадяни незалежно від етнічної чи релігійної належності хочуть жити у правовій державі європейського типу. Саме незалежна Україна, звільнена від корупції влада надає на етапі сьогодення можливість народу України унікальний історичний шанс потрапити до європейської спільноти, стати частиною великої західної цивілізації.

Тематика практичних занять

Практичне заняття № 1

Тема: “Етнологія як наука, її предмет та методи”

План.

1. Поняття, предмет та завдання етнології.
2. Методи етнології.
3. Зв'язок етнології з іншими науками.
4. Поняття етнографії: предмет та завдання.
5. Становлення етнології як науки.

Література.

1. **Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.**
2. **Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. – М., 1984.**
3. **Лозко Г.С. Етнологія України. – К., 2004.**
4. Лурье С.В. Историческая этнология. М., 2004.
5. **Садохін А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М., 2003.**
6. **Садохин А.П. Этнология. – М., 2004.**
7. Скоринов Н.М. Основы этнологии. – Хабаровск, 1998.
8. Соболев В.И. Материалы к курсу “Этнология». – Новосибирск, 1996.
9. Тавадов Г.Т. Этнология. – М., 2002.
10. **Этнография.// Под ред. Ю.В.Бромлея. – М., 1982.**
11. Хоптяр Ю.А. Этнология: Навчальний посібник. - Кам'янець-Подільський, 2005.

Практичне заняття № 2

Тема: “Історія етнологічної думки”

План.

1. Еволюціонізм, його основні положення, переваги і недоліки. Неоеволюціонізм.
2. Антиеволуціонізм: дифузійнізм, соціологічна школа.
3. Американська школа історичної етнології Ф.Боаса та її вплив на подальший розвиток етнології і культурної антропології.
4. Етнопсихологічна школа і культурний релятивізм.
5. Функціоналізм і структуралізм в етнології.
6. Сучасна етнологія. Постмодернізм та найновіші етнологічні концепції.

Література.

1. **Бромлей Ю.В.Современные проблемы этнографии. – М.,1984.**
2. **Лозко Г.С. Етнологія України. – К.,2004.**
3. Лурье С.В. Историческая этнология. М.,2004.
4. **Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М.,2003.**
5. **Садохин А.П. Этнология. – М.,2004.**
6. Скоринов Н.М. Основы этнологии. – Хабаровск, 1998.
7. Соболев В.И. Материалы к курсу “Этнология”. – Новосибирск, 1996.
8. Тавадов Г.Т. Этнология. – М.,2002.
9. Этнология.// Под ред. В.В.Пименова. – М.,1994.

Практичне заняття № 3

Тема: “Етнічна картина світу та класифікація народів”

План.

1. Етнічна історія планети до ХХ ст.
2. Етнічні демографічні процеси у ХХ – поч.ХХІ ст.
3. Етнічне розселення народів та етнічні міграції
4. Географічна та антропологічна класифікація.
5. Особливості етнолінгвістичної класифікації народів.
6. Класифікація за господарсько-культурними типами
7. Релігійна структура населення світу та класифікація за релігійною належністю.

Література.

1. **Бромлей Ю.В.Очерки теории этноса. М.,1983.**
2. **Бромлей Ю.В.Современные проблемы этнографии. – М.,1984.**
3. **Лозко Г.С. Етнологія України. – К.,2004.**
4. Лурье С.В. Историческая этнология. М.,2004.
5. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за її межами (XVIII-XX ст.). – К.,1998.
6. **Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К.,1996.**
7. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М.,2003.
8. **Садохин А.П. Этнология. – М.,2004.**
9. Скоринов Н.М. Основы этнологии. – Хабаровск, 1998.
10. Соболев В.И. Материалы к курсу “Этнология”. – Новосибирск, 1996.

11. Тавадов Г.Т. Этнология. – М.,2002.
12. Этнология.// Под ред. В.В.Пименова. – М.,1994.
13. **Этнография.**// Под ред. Ю.В.Бромлея. – М.,1982.

Практичне заняття № 4

Тема: “Народи Австралії, Азії та Африки”

План.

1. Історико-культурні райони Австралії та Океанії і їх етнічний склад.
2. Антропологічний тип, мовні групи, побут, суспільна організація, традиційні заняття, вірування народів Австралії та Океанії.
3. Загальна характеристика азіатського регіону та його народів:
 - а) народи Західної та Південної Азії;
 - б) народи Південно-Східної Азії;
 - в) народи Східної та Центральної Азії.
4. Характеристика народів Африки:
 - а) загальні відомості про країни та населення континенту;
 - б) антропологічний та етно-лінгвістичний склад населення;
 - в) етнічна історія і соціальні структури доколоніальної Африки;
 - г) особливості етнічного розвитку сучасних африканських країн.

Література.

1. **Бромлей Ю.В.Очерки теории этноса. М.,1983.**
2. **Бромлей Ю.В.Современные проблемы этнографии. – М.,1984.**
3. **Лозко Г.С. Этнология Украины. – К.,2004.**
4. Лурье С.В. Историческая этнология. М.,2004.
5. **Львова Э.С. Этнография Африки. – М.,1984.**
6. **Народы мира: историко-этнографический справочник.// Под ред. Ю.В.Бромлея. – 1988.**
7. **Очерки общей этнографии.// Под ред. С.П.Толстова. – М.,1968..**
8. **Пономарьев А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К.,1996.**
9. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М.,2003.
10. **Садохин А.П. Этнология. – М.,2004.**
11. Скоринов Н.М. Основы этнологии. – Хабаровск, 1998.
12. Соболев В.И. Материалы к курсу “Этнология”. – Новосибирск, 1996.
13. Тавадов Г.Т. Этнология. – М.,2002.
14. Этнология.// Под ред. В.В.Пименова. – М.,1994.
15. **Этнография.**// Под ред. Ю.В.Бромлея. – М.,1982.

Практичне заняття № 5
Тема: "Народи Америки та Європи"

План.

1. Етногенез та етнічна історія Америки.
2. Землероби Північної Америки.
3. Державні утворення у Центральній і Південній Америці.
4. Колонізація Америки європейцями та формування її сучасного етнічного складу.
5. Етнічна характеристика та антропологічний склад народів Європи.
6. Західні та південні слов'яни:
 - а) етнічна історія;
 - б) господарство, матеріальна та духовна культура;
 - в) суспільний устрій та сімейний побут.

Література.

1. **Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.**
2. **Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. – М., 1984.**
3. **Лозко Г.С. Етнологія України. – К., 2004.**
4. Лурье С.В. Историческая этнология. М., 2004.
5. **Львова Э.С. Этнография Африки. – М., 1984.**
6. **Народы мира: историко-этнографический справочник.// Под ред. Ю.В.Бромлея. – 1988.**
7. **Очерки общей этнографии.// Под ред. С.П.Толстова. – М., 1968..**
8. **Пономарьев А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996.**
9. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М., 2003.
10. **Садохин А.П. Этнология. – М., 2004.**
11. Скоринов Н.М. Основы этнологии. – Хабаровск, 1998.
12. Соколов В.И. Материалы к курсу "Этнология". – Новосибирск, 1996.
13. Тавадов Г.Т. Этнология. – М., 2002.
14. Этнология.// Под ред. В.В.Пименова. – М., 1994.
15. **Этнография.// Под ред. Ю.В.Бромлея. – М., 1982.**

Питання для контролю, обговорення та дискусій

1. Визначте поняття, предмет та завдання етнології.
2. Охарактеризуйте методи етнології.
3. Розкрийте зв'язок етнології з іншими науками.
4. Становлення етнології як науки.
5. Вкажіть на місце та роль етнографії у системі етнологічних знань.
6. Визначте поняття етносу та нації.
7. Географічні відкриття та їх вплив на розвиток етнографічних знань.
8. Охарактеризуйте еволюціонізм, його основні положення, переваги і недоліки. Неоеволюціонізм.
9. Розкрийте теорію антиеволюціонізму: дифузіонізм, соціологічна школа.
10. Дайте оцінку американській школі історичної етнології Ф.Боаса та її впливу на подальший розвиток етнології і культурної антропології.
11. Розкрийте основні ідеї етнопсихологічної школи і культурного релятивізму.
12. Охарактеризуйте функціоналізм і структуралізм в етнології.
13. Сучасна етнологія. Постмодернізм та найновіші етнологічні концепції.
14. Охарактеризуйте етнічну історію планети до XX ст.
15. Визначте етнічні демографічні процеси у XX – поч. XXI ст.
16. Дайте оцінку етнічному розселенню народів.
17. Етнічні міграції та їх вплив на розвиток етносів.
18. Вкажіть на основні підходи до класифікації народів світу.
19. Охарактеризуйте географічну класифікацію та її значення.
20. Розкрийте критерії антропологічної класифікації.
21. Вкажіть на особливості етнолінгвістичної класифікації народів.
22. Охарактеризуйте індоєвропейську мовну групу.
23. Порівняльна характеристика слов'янських гілок мов.
24. Дайте оцінку класифікації за господарсько-культурними типами.
25. Охарактеризуйте релігійну структуру населення світу та класифікацію за релігійною належністю.
26. Охарактеризуйте найдавніші форми релігійних вірувань: магія, тотемізм, анімізм, шаманізм.
27. Дайте характеристику світовим релігіям: буддизму, християнству, ісламу.
28. Визначте історико-культурні райони Австралії і їх етнічний склад.

29. Визначте історико-культурні райони Океанії та їх етнічний склад.
30. Охарактеризуйте антропологічний тип, мовні групи, побут, суспільну організацію, традиційні заняття, вірування народів Австралії.
31. Охарактеризуйте антропологічний тип, мовні групи, побут, суспільну організацію, традиційні заняття, вірування народів Океанії.
32. Розкрийте сучасні етнічні процеси в Австралії.
33. Розкрийте сучасні етнічні процеси в Океанії.
34. Загальна характеристика азіатського регіону та його народів.
35. Характеристика народів Азії та їх етнічної історії.
36. Визначте сучасний етнічний склад держав Азії.
37. Охарактеризуйте господарство країн Західної Азії.
38. Визначте особливості матеріальної і духовної культури народів Азії.
39. Сім'я і соціальні відносини у країнах Азії.
40. Дайте оцінку етнічним процесам в сучасній Азії.
41. Загальна характеристика африканського континенту.
42. Визначте расовий, етнолінгвістичний та релігійний склад африканського населення.
43. Охарактеризуйте етногенез та етнічну історію Африки.
44. Вкажіть на історико-культурні особливості африканських народів.
45. Антропологічна, етнолінгвістична та релігійна характеристика народів Америки.
46. Дайте характеристику корінним народам Америки.
47. Охарактеризуйте державні об'єднання доколумбової Америки: ацтеки, майя, інки.
48. Особливості колонізації Північної Америки європейцями та формування її сучасного етнічного складу.
49. Вкажіть на сучасні етнічні процеси народів Америки.
50. Розгляньте етнічний та антропологічний склад населення Європи.
51. Етнолінгвістична класифікація народів Європи.
52. Етногенез корінних народів Європи.
53. Визначте регіональні особливості традиційно-побутової культури народів європейського континенту.
54. Дайте характеристику етнічним процесам у сучасній Європі.
55. Визначте етнічні землі та політичні кордони України.
56. Історико-етнографічне районування України.
57. Розкрийте концепції етногенезу та етнічну історію українців.
58. Вкажіть на особливості матеріальної та духовної культури українців.
59. Розкрийте традиційні вірування та обряди в Україні.
60. Охарактеризуйте сучасні етнічні процеси в Україні.

Навчальні та контрольні тести

1. Термін етнос вперше застосували:
 - а) римляни;
 - б) карфагеняни;
 - в) греки;
 - г) Ваш варіант.

2. Історичним типом етносів є:
 - а) сім'я, держава, автономія;
 - б) рід, племя, нація,
 - в) народність, етнічна група, федерація;
 - г) Ваш варіант.

3. Методами етнології виступають:
 - а) індукція, дедукція;
 - б) аналіз, синтез;
 - в) логічний;
 - г) Ваш варіант.

4. Етнологія як наука виникла у:
 - а) 1825 р.;
 - б) 1839 р.;
 - в) 1849 р.;
 - г) Ваш варіант.

5. Офіційним фактом виникнення етнології вважається заснування:
 - а) Лондонського товариства етнології;
 - б) Мадридського товариства етнології;
 - в) Паризького товариства етнології;
 - г) Ваш варіант.

6. Засновником еволюційної школи став:
 - а) Едвард Гувер;
 - б) Клод Леві-Строс;
 - в) Едуард Тайлор;
 - г) Ваш варіант.
7. Засновником дифузіонізму став:
 - а) Фрідріх Ратцель;
 - б) Едуард Тайлор;
 - в) Герберт Спенсер;
 - г) Ваш варіант.
8. Засновником соціологічної школи став:
 - а) Франц Боас;
 - б) Броніслав Малиновський;
 - в) Еміль Дюркгейм;
 - г) Ваш варіант.
9. Американську школу історичної етнології заснував:
 - а) Еміль Дюркгейм;
 - б) Франц Боас;
 - в) Мелвілл Херсковіц;
 - г) Ваш варіант.
10. Населення земної кулі складає більше:
 - а) 5 млрд.чол.;
 - б) 6 млрд.чол.;
 - в) 7 млрд.чол.;
 - г) Ваш варіант.
11. На початок ХХ ст. населення України складало:
 - а) 15,7 млн.чол.;
 - б) 18,2 млн.чол.;
 - в) 20,9 млн.чол.;
 - г) Ваш варіант.

12. На початку XXI ст. населення України складало:
- а) 30,7 млн.чол.;
 - б) 48,5 млн.чол.;
 - в) 52,1 млн.чол.;
 - г) 54,3 млн.чол.
13. Шестимільярдний громадянин планети Земля народився:
- а) 13 вересня 1996 р.;
 - б) 12 липня 1997 р.;
 - в) 16 травня 1998 р.;
 - г) Ваш варіант.
14. На поч. XXI ст. незалежних держав у світі існувало в кількості:
- а) 193;
 - б) 226;
 - в) 215;
 - г) 231.
15. Перші держави виникли у:
- а) Австралії;
 - б) Китаї;
 - в) Європі;
 - г) Ваш варіант.
16. У Європі перші держави виникли на:
- а) Піренейському пів-ві;
 - б) Апенінському пів-ві;
 - в) Британських о-вах;
 - г) Ваш варіант.
17. На американському континенті першими державами були:
- а) держава тольтеків;
 - б) інків;

- в) майя;
- г) могіканів.

18. Найбільш густозаселеними вважаються держави:

- а) Норвегія;
- б) Данія;
- в) Нідерланди,
- г) Швеція.

19. Найвищою густина населення є:

- а) 400 чол. на кв. км;
- б) 500 чол. на кв. км;
- в) 600 чол. на кв. км;
- г) Ваш варіант.

20. В Україні середня густина населення складає:

- а) бл. 100 чол. на кв. км;
- б) бл. 80 чол. на кв. км;
- в) бл. 60 чол. на кв. км;
- г) бл. 40 чол. на кв. км.

21. В I пол. XX ст. міграційні процеси спрямовувалися:

- а) з Європи до Америки та Океанії;
- б) до Європи з Азії;
- в) через Європу до Нового Світу;
- г) Ваш варіант.

22. В II пол. XX ст. міграційні процеси спрямовувалися:

- а) з Європи до Америки та Океанії;
- б) до Європи з Азії;
- в) через Європу до Нового Світу;
- г) Ваш варіант.

23. Яку класифікацію використовують для зовнішнього опису народів:

- а) географічну;
- б) етнолінгвістичну;
- в) господарську;
- г) релігійну.

24. Засновником расової класифікації став:

- а) Карл Лінней;
- б) Франсуа Берн'є;
- в) Артур Гобіно;
- г) Л.Сенгоу.

25. У наш час існує близько:

- а) 4 тис. мов;
- б) 6 тис. мов;
- в) 8 тис. мов;
- г) 10 тис. мов.

26. За лінгвістичною класифікацією виділяється:

- а) 9 мовних сімей;
- б) 12 мовних сімей;
- в) 14 мовних сімей;
- г) 16 мовних сімей.

27. До індоєвропейської мовної сім'ї належать мови:

- а) фінська;
- б) естонська;
- в) слов'янська;
- г) Ваш варіант.

28. Господарсько-культурна класифікація передбачає поділ народів на групи в межах:

- а) первісно-общинного ладу;
- б) феодального ладу;
- в) індустріального суспільства;

г) постіндустріального суспільства.

29. Найпершою серед світових релігій була:

- а) буддиська;
- б) християнська;
- в) ісламська;
- г) Ваш варіант.

30. Назвіть найчисельнішу релігію у світі:

- а) буддизм;
- б) християнство;
- в) іслам;
- г) Ваш варіант.

Додатки

Додаток № 1.

Класифікація народів світу

На планеті проживає близько 4 тис. народів.

Всі народи класифікуються за географічною, антропологічною, господарсько-культурною, релігійною та іншими ознаками.

Географічна класифікація:

за континентами

- народи Європи;
- народи Америки;
- народи Африки;
- народи Австралії;
- народи Азії;

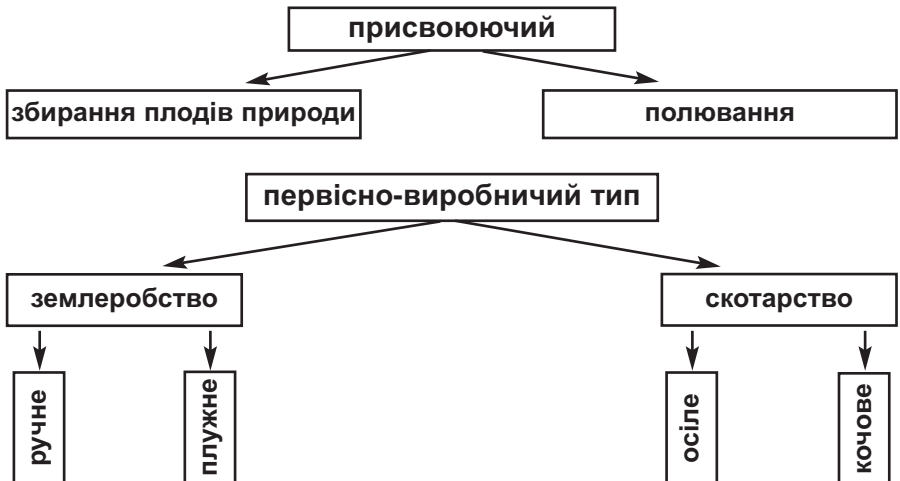
за областями

- народи Океанії;
- народи Полінезії;
- народи Північної Америки;
- народи Східної Америки;
- народи Південної Африки.

Класифікація за господарсько-культурними типами.

Класифікаційні групи:

1. Присвоюючий тип.
2. Первісно-виробничий тип.

Народи світу розвомляють близько 6 тис. мовами.

Етнолінгвістична (мовна) класифікація

12 мовних сімей (бл. 96% мов світу):

1) індоєвропейська;	7) китайсько-тібецька;
2) афроазійська;	8) фінно-угорська;
3) картвельська;	9) малайсько-полінезійська;
4) дравідійська;	10) австралійська;
5) уральська;	11) нігеро-кардофанська;
6) алтайська;	12) кавказька.

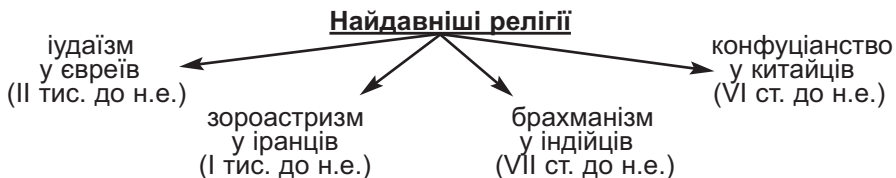
Індоєвропейська мовна сім'я включає

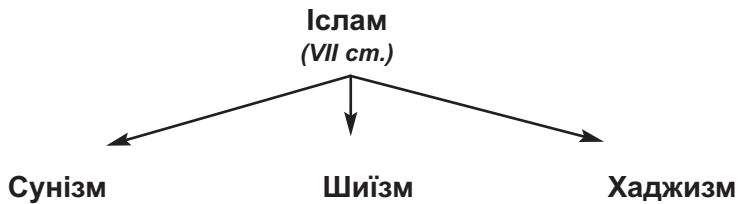
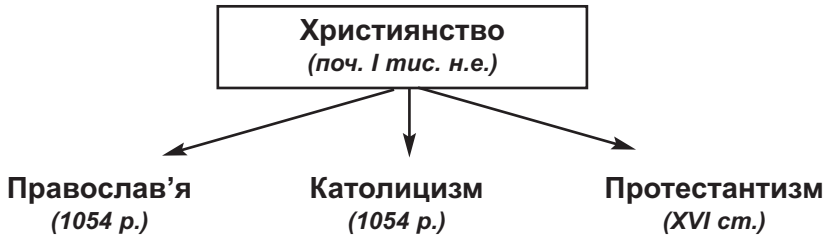
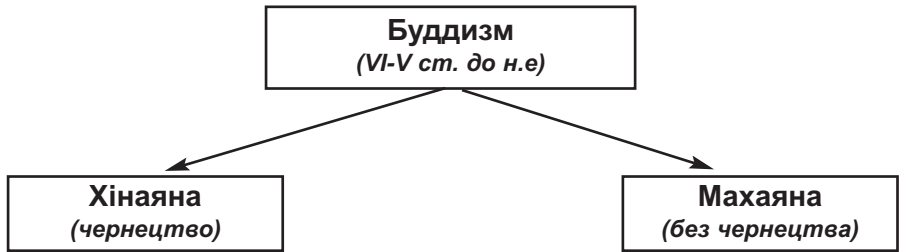
14 мовних груп:

- 1) слов'янська (українська, російська, білоруська, польська, болгарська та інші);
- 2) балтійська (литовська, латиська, пруська);
- 3) германська (англійська, німецька, голандська, шведська, норвезька, данська та інші);
- 4) романська (іспанська, португальська, французька, італійська, латинська);
- 5) кельтська (ірландська, бретонська, уельська та інші);
- 6) іранська (перська, афганська, курдська та інші);
- 7) індоарійська (гінді, удру, гіндустані, бенгалі та інші);
- 8) грецька (мікенська, новогрецька та інші);
- 9) ілрійська (фракійська, дакійська та інші);
- 10) вірменська;
- 11) фригійська;
- 12) тохарська;
- 13) албанська;
- 14) анатолійська.

Світові релігії. Буддизм, християнство, іслам.

Конфесійна (релігійна) класифікація

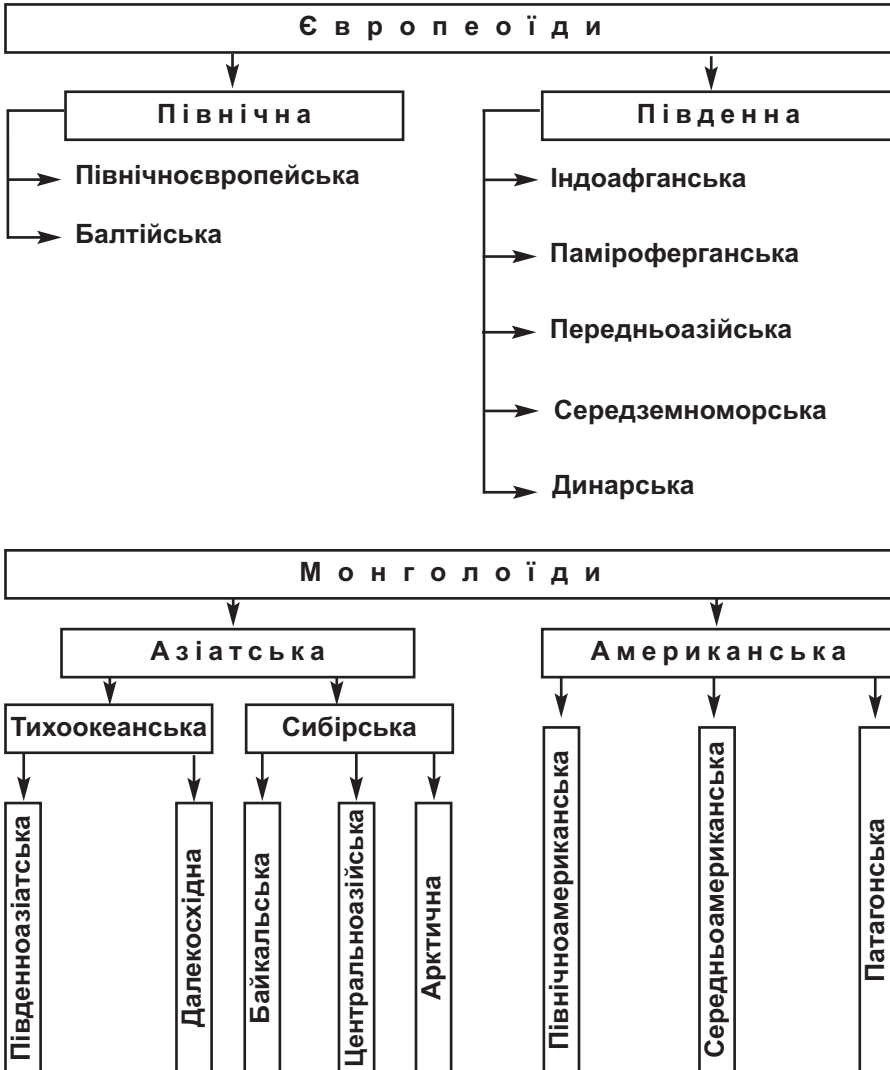

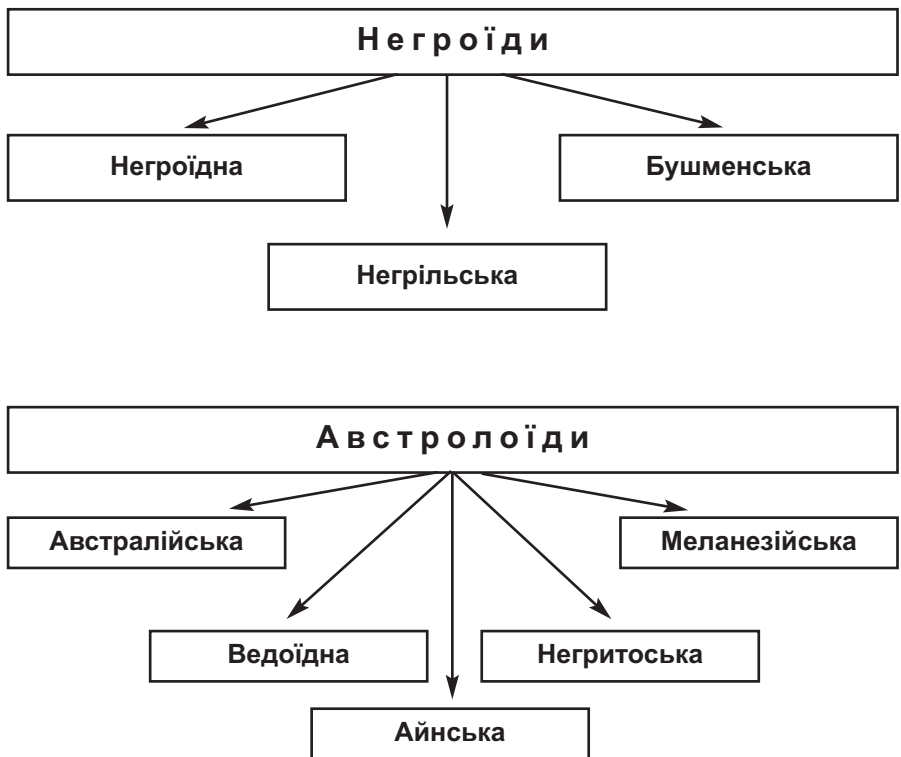
У кінці XX ст. нараховувалось:

- християн - 1 млрд. 433 чол.
- буддистів - 858 млн. чол.
- мусульман - 723 млн. чол.

Антропологічна класифікація етносів

Людські раси

Раса - це історично сформована група людей, що об'єднана спільним походженнями та проявляється у схожості багатьох зовнішніх фізичних особливостей.

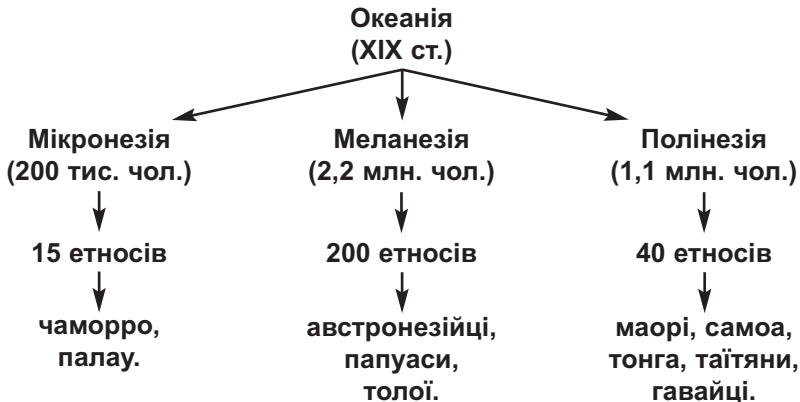
Основні расові ознаки: колір шкіри, волосся, очей, форми волосся, зріст, пропорції тіла, параметри голови.

Додаток № 3.

Народи світу Австралія та Океанія

Площа - 7,7 млн. кв. км.
Населення - 16,2 млн. чол.

Перші люди потрапили в Австралію із Азії 40 тис. р. тому.
Відкрита Австралія у 1606 р. Вілем Янсзоном.

Додаток № 4.

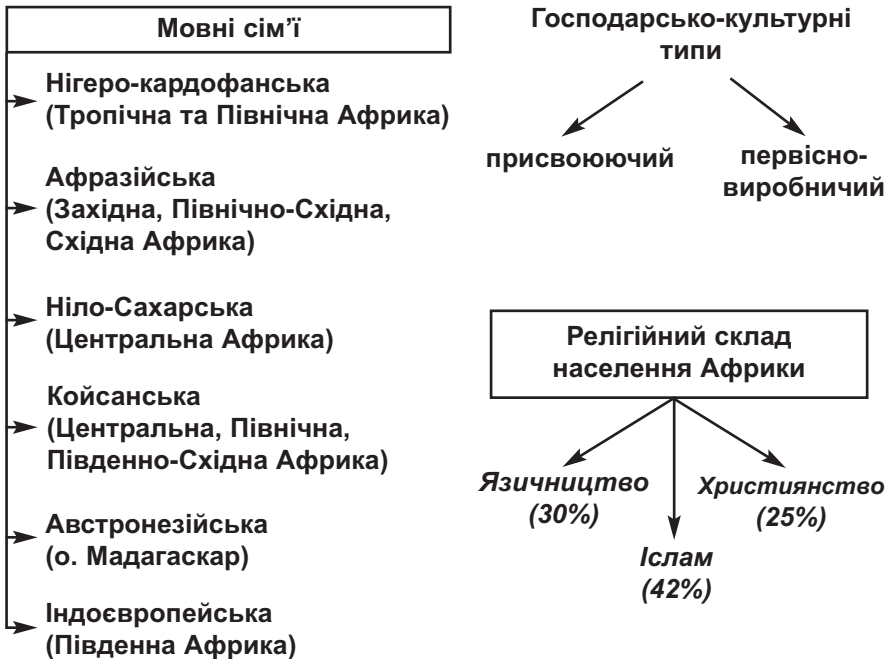
Африка

Площа - 30,3 млн. кв. км.
Населення - 500 млн. чол.
53 держави.

Перші люди з'явилися в Африці 2 млн. р. тому.

Найдавніша держава стародавній Єгипет (IV-III тис. до н.е.).

Додаток № 5.

Азія

Площа - 44,3 млн. кв. км.
Населення - 2,7 млрд. чол.

Найдавніша держава в Азії - Вавілонія (II тис. до н.е.).

550 мов мовні сім'ї
→ Тібецько-китайська (Китай, В'єтнам, Лаос)
→ Індоевропейська (Туреччина, Іран, Ірак, Сірія, Пакистан)
→ Австронезійська (Північно-Східна Азія Індонезія, Філіппіни)
→ Алтайська (Росія, Казахстан, Азербайджан, Монголія)

Господарсько-культурний тип
→ Збиральництво, полювання
→ Примітивне землеробство
→ Мотижне землеробство із зрошенням
→ Кочові і напівкочові скотарі
→ Плужне ірригаційне землероб- ство

Додаток № 6.

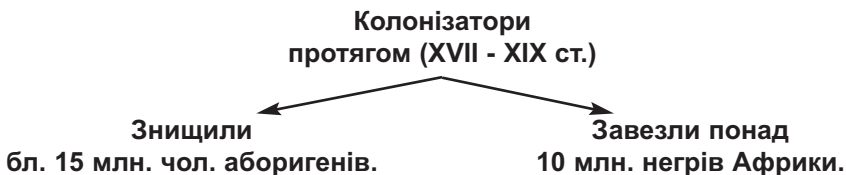
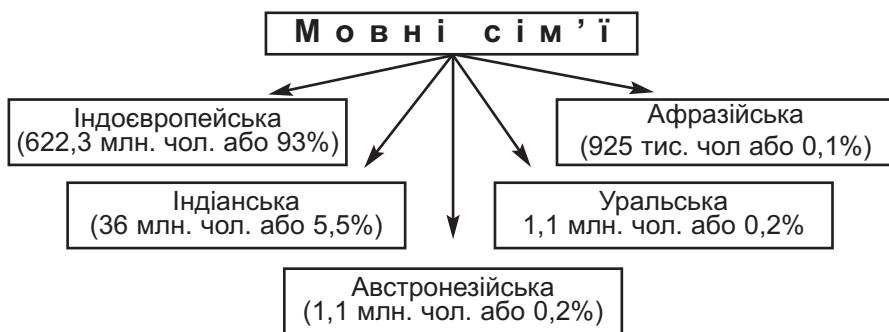
Америка

Площа - 42,1 млн. кв. км.
Населення - понад 700 млн. чол.
49 держав.

Перші люди потрапили в Америку із Північно-Східної Азії 10 тис. р. тому.

На початку II тис. вікінги досягли Північної Америки.
Відкриття Америки відбулося 1492 р. Х. Колумбом.

Додаток № 7.

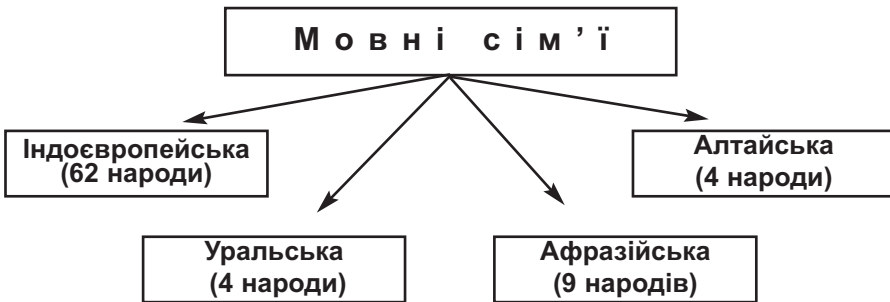
Європа

Площа - 11,2 млн. кв. км.
Населення - понад 500 млн. чол.
45 держав.

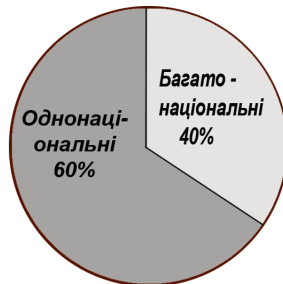
Найдавніший народ - греки.

Найдавніша держава о. Крит (III тис. до н.е.).

Держави Європи

Етнодемографічні процеси в Україні:

на поч. XX ст.	-	20,9 млн. чол.
1926 р.	-	29,0 млн. чол.
1937 р.	-	28,4 млн. чол.
1940 р.	-	41,3 млн. чол.
1959 р.	-	41,9 млн. чол.
1990 р.	-	51,9 млн. чол.
на поч. XXI ст.	-	48,2 млн. чол.

Додаток № 8.

Національний склад населення України

	Всього осіб				
	1959	1970	1979	1989	2001
Все населення	41869046	47126517	49609333	51452034	48240902
з них					
українці	32158493	35283857	36488951	37419053	37541693
росіяни	7090813	9126331	10471602	11355582	8334141
білоруси	290890	385847	406098	440045	275763
молдовани	241650	265902	293576	324525	258619
кримські татари	-	3554	6636	46807	248193
болгарці	219409	234390	238217	23380	204574
угорці	14922	157731	164373	163111	156566
румун	100863	112141	121795	134825	150989
поляки	363297	295107	258309	219179	144130
євреї	840311	775993	632610	48326	103591
вірмени	28024	33439	38646	54200	99894
греки	104359	106909	104091	98594	91548
татари	61527	72658	83906	86875	73304
цигани	22515	30091	34411	47917	47587
азербайджанці	6680	10769	17235	36961	45176
грузини	11574	14650	16301	23540	34199
німці	-	29871	34139	37849	33302
гагаузи	23530	26464	29398	31967	31967
корейці	1341	4480	6061	8669	12711
узбеки	8472	10563	9862	20333	1253
чуваші	8925	13610	16456	20395	10593
мордва	11397	14692	16545	19332	9331
турки	-	-	257	262	8844
литовці	8906	10715	9658	11278	7207
араби	-	-	1352	1240	6575
словаки	13991	10204	8744	7943	6397
чехи	14539	12073	10589	9122	5917
казахи	4694	7555	7171	10505	5526
латиші	6919	7421	7167	7142	5079
осетини	-	-	5257	6345	4834

Словник термінів

Аборигени – корінні жителі тієї чи іншої території або країни, що проживають тут “споконвічно” на відміну від прибулих пізніше переселенців; те ж саме, що *автохтони*.

Австралопітек – людиноподібна мавпа, близька до предків людини розумної, що проживала від 4 до 1 млн р. тому, а її рештки знайдені у Південній, Східній та центральній Африці.

Автономізація – становлення самобутності, унікальності етносу.

Автономія – в етнічних відносинах розуміється як право самостійно вирішувати внутрішні питання життєдіяльності етносу у відповідності до існуючої у даній державі конституції та законодавства.

Автохтони – первісне населення якої-небудь країни, місцевості, території.

Автостереотипи – стійкі погляди, твердження, оцінки, уяви якогось-небудь етносу про найбільш характерні якості даної етнічної спільноти.

Адаптація (етнічна) – пристосування етнічних груп до природного та етнічного середовища районів їх проживання.

Акультурація – процес набуття одним народом тих чи інших елементів культури іншого народу, що відбувається в процесі контактування цих народів.

Акматична фаза – друга фаза етногенезу (за Л.Гумільовим), у якій пасіонарна напруга досягає максимуму, період громадянських війн і розбрату.

Альтруїзм – безкорислива турбота про благо інших, готовність пожертвувати своїми особистими інтересами для інших.

Анімізм – віра в духовне існування душі, духів, одна з первинних форм релігії.

Анклав – територія або частина території однієї держави, що оточена зі всіх сторін територією іншої держави.

Антропогенез – процес виникнення і формування фізичного типу

людини, розділ антропології, вчення про походження людини.

Антропологія – біологічна наука про походження і еволюцію фізичної організації людини та людських рас.

Апартеїд – принцип розділеного проживання представників різних етнорасових груп.

Ареал – область поширення на земній поверхні якого-небудь явища, видів тварин, рослин, корисних копалин і т.п.

Арії – назва етносу, що розселився протягом II тис. до н.е. на просторах Євразії (те ж саме, що індоєвропейці).

Архетип – базова схема уявлень загальна для всіх людей незалежно від їх етнічної належності, мови, традицій.

Асиміляція – поглинання сильнішим етносом іншого слабшого, при цьому слабший забуває частково або повністю своє походження, мову, звичаї.

Біосфера – це ареал існування всіх живих істот.

Бікультуралізм – своєрідний сплав культур різних етносів, що виникає, як правило, в результаті акультурації, при якому між різними етносами виникає своєрідний розподіл сфер впливу.

Біллінгвізм – функціонування двох мов для обслуговування потреб етнічного колективу.

Брахікефалія – короткоголовість.

Генезис – процес утворення і становлення явища, що розвивається.

Геноцид – винищення окремих етнічних груп за расовими, національними або релігійними мотивами.

Геронтологія – галузь наукових знань про тривалість життя і старіння живих організмів.

Герменевтика – тлумачення культурних текстів, до яких відносяться не тільки письмові джерела, але і будь-які предмети і явища культури.

Глобалізація життя – всеземне об'єднання, що призводить до змішування і злиття етносів з дуже різними культурними рівнями.

Гомеостаз – стан етносу, при якому його життєвий цикл повторюється із покоління в покоління без суттєвих змін, знаходячись у рівновазі з природою та іншими етносами.

Гомогенність – однорідність за складом.

Демографія – наука про народонаселення, закономірності його розвитку, структуру і географічне розселення.

Депортація – процес втрати народом або його частини своїх етнічних рис: рідної мови, національної самосвідомості, території.

Діаспора – перебування значної частини народу за межами етнічної батьківщини.

Дискримінація – обмеження або позбавлення прав громадян за ознаками расової, національної належності або за релігійними чи політичними переконаннями.

Еволюціонізм – напрямок етнології, запропонований англійським вченим Е.Тайлером, що розглядає етнічний розвиток як поступальний, постійний, прогресивний історико-культурний процес.

Егоцентризм – вчення, що ставить у центр будови світу індивідуальне “Я” людини.

Екзогамія – укладення шлюбів і утворення сім’ї між представниками різних етносів.

Еліта – видатні представники певного етносу.

Еміграція – виїзд громадян із своєї держави в силу економічних, політичних чи інших причин.

Ендогамія – звичай укладення шлюбу всередині роду, племені.

Етнічність – сукупність характерних культурних рис, що відрізняють одну етнічну групу від іншої.

Етногенез – процес виникнення і походження народів, що проявляється в утворенні власної мови, культури, самосвідомості.

Етнографія – частина етнології, описовий рівень дослідження, що фіксує культурно-побутові і соціальні відмінності між народами.

Етнолінгвістика – наукова дисципліна, що існує на стику етнології і лінгвістики та вивчає взаємовідносини етнічної культури і мови.

Етнологія – наука, що вивчає процеси формування і розвитку різних народів (етносів), їх форми культурної самоорганізації, закономірності колективної поведінки.

Етнос – це кровноспоріднена спільність людей (народ), яка має спільну територію, мову, звичаї, обряди, релігію, а також усвідомлення

своєї єдності та відмінностей від інших подібних утворень.

Етноцентризм – властивість етнічної самосвідомості сприймати і оцінювати навколишній світ крізь призму традицій і цінностей власного етносу.

Етос – духовні цінності даного етносу: культура, звичаї, традиції, релігія, свідомість, самосвідомість.

Євроцентризм – ідеологічна концепція, відповідно до якої ведучу роль у розвитку сучасної цивілізації і культури відіграла Європа.

Ідентифікація – процес ототожнення індивідом себе зі своєю етнічною спільнотою, що дозволяє йому засвоїти основні норми поведінки і цінності культури.

Іммігрант – іноземець, що прибув в іншу країну на постійне місце проживання.

Імміграція – в'їзд в країну з метою тимчасового або постійного місця проживання громадян іншої держави.

Інкультурація – процес входження людини в культуру, опанування етнокультурним досвідом; те ж саме, що соціалізація.

Інтеграція – об'єднання етносів при збереженні своєї культури.

Історична пам'ять народу – важливіший компонент духовної культури етносу, що дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції і передавати її наступним поколінням.

Каста – замкнута група людей, у яких склалися специфічні традиції, норми, поведінка і стереотип життя.

Колоніалізм – політичне, економічне і духовне поневолення відсталих країн.

Компліментарність – підсвідоме почуття взаємної симпатії (антипатії) представників різних етнічних груп; визначальний поділ етносів на "своїх" і "чужих".

Конвергенція – зближення, вростання.

Консолідація – різновид об'єднання близьких за мовою та культурою етносів.

Конфесіональний – церковний.

Конформізм – форма пристосування, що означає пасивне прийняття існуючого порядку.

Космополітизм – заперечення національних особливостей, обмеженості, замкнутості та прагнення до утворення наднаціональних спільнот, до світу без кордонів.

Ксенофобія – вороже ставлення до іноземців і до всього чужого (мови, способу життя, стилю мислення).

Культура – система позабіологічних способів оформлення різних видів людської діяльності, сукупність культурних надбань кожного народу.

Культурний релятивізм – твердження рівноправності всіх типів культур, відмова від виділення систем культурних цінностей, засновником якого став американський антрополог М.Херсковіц.

Магія – обряди, зв'язані з вірою у надприродне.

Маргінальність – належність людини до двох типів культури, що породжує подвійну самосвідомість, а також стан людини або групи людей, відірваних від звичного етнокультурного середовища, що не прийняв нових етнокультурних умов і знаходяться у проміжному стані.

Масова культура – сукупність загальносвітових елементів культури, що продукується промисловим способом.

Менталітет – відносно цілісна сукупність поглядів, вірувань кожного етносу, що дають уявлення про загальну картину світу.

Метис – нащадок, народжений від шлюбу представників різних людських рас.

Міграція населення – переміщення населення, що пов'язане з місцем проживання.

Моногамія – вид сім'ї, що передбачає одношлюбність.

Мулат – нащадок, народжений від змішаного шлюбу представників європеїдної і негроїдної рас.

Народність – історичний тип етносу, наступний після племені, що виникає в результаті змішання племен і утворення племінних союзів.

Натуралізація – процес вживання іммігранта у нове іншомовне оточення, засвоєння ним нових форм спілкування, культури правил суспільного життя.

Нація – історичний тип етносу, що утворюється на основі спільної території, економічних зв'язків, мови, культури, етнічної самосвідомос-

ті у період індустріального суспільства.

Неандерталець – вид пралюдей, що жили 1,3 млн. років тому і названі від долини Неандерталь (Німеччина), де були знайдені їх рештки.

Негритюд – вчення про особливість африканської культури, її виділення в якості ідеалу, еталону для всіх культур (расизм навпаки).

Обскурація – фаза в етногенезі (по Л.Гумильову), старість етносу, що настає після 1100 років його існування.

Община – первинна форма соціально-територіального об'єднання людей, що виникла на основі родинних, господарських і культурних зв'язків.

Ойкумена – заселена частина Землі.

Пасіонарність – підвищена тяга до дії (за Л.Гумильовим).

Пасіонарний поштовх – мутація, що виникає під дією специфічного виду космічного випромінення і призводить до появи пасіонарності та може стати початком етногенезу певного етносу (за Л.Гумильовим).

Плем'я – одна із первісних форм етнічного об'єднання, що складається з родів.

Полігамія – вид сім'ї, у якій відбувається проживання одночасно з кількома представниками протилежних статей.

Популяція – сукупність особин одного виду, що населяє певну територію, частково ізольовану від інших.

Прогнатизм – виступання всього обличчя або зубної частини верхньої щелепи.

Проміскуїтет – безладні статеві зв'язки в первісному суспільстві, що передували виникненню моногамної сім'ї.

Раса – історично сформована група людей, що об'єднана спільним походженням та проявляється у схожості рядом зовнішніх фізичних особливостей.

Расизм – ідеологія, сутністю якої виступає уява про біологічну перевагу своєї і неповноцінності інших расових груп.

Резервація – територія спеціально відведена для примусового проживання для яких-небудь етнічних груп, народів, племен.

Рід – кровноспоріднена група людей, пов'язаних походженням по материнській і батьківській лінії.

Сакральний – священний, що відноситься до релігійного культу та ритуалу.

Самосвідомість – індивідуально-психологічний процес усвідомлення людиною або соціальною групою своїх властивостей, якостей, положення в системі суспільних відносин, інтересів, ідеалів, цінностей.

Сегрегація – примусовий поділ груп населення за певною соціальною (расовою, етнічною) ознакою, різновид расової дискримінації.

Сепаратизм – соціально-політичне прагнення та дії, спрямовані на відокремлення однієї частини держави до іншої.

Скіфи – загальна назва праслов'янського етносу, що проживали на теренах сучасної України, починаючи з VII ст. до н.е. до початку н.е.

Стереотип – схематизовані моделі, програми поведінки; спрощений образ якого-небудь явища, що фіксує лише деякі, іноді поверхневі риси.

Субкультура – сукупність культурних цінностей якої-небудь соціальної групи усередині етносу, що існують незалежно від культури суспільства в цілому.

Субетнос – етнічна система, що виникає усередині етносу, що має свої господарські, побутові, культурні та інші особливості.

Суверенітет – незалежність держави, нації, народу в усіх галузях суспільного життя, у тому числі внутрішньої та зовнішньої політики.

Суперетнос – етнічна система, що складається із кількох етносів, які виникають одночасно в одному регіоні і пов'язані економічними, політичними та ідеологічними чинниками.

Теоніми – власні імена Богів, які існують у різних етносів (Перун, Лада, Зевс, Артеміда).

Толерантність – риса характеру людини, що проявляється у поважному ставленні до представників інших етнічних груп та їх культур.

Топонім – назва місцевості, яка нерідко переноситься на її населення незалежно від етнічного походження.

Тотемізм – первинна форма релігії, що утотожнює рід або плем'я з твариною чи рослиною і вірить у походження свого народу від тотему.

Традиція – спосіб передачі етнічного досвіду від одного покоління до іншого у вигляді звичаїв, порядків, правил поведінки.

Трипільська культура – археологічна культура, відкрита біля с.Трипілья (Київська обл.) в Україні 1893 р. археологом В.Хвойкою, що датується кінцем IV-III тис. до н.е.

Урбанізація – процес зосередження населення та економічного життя у великих містах.

Феномен – це різновид буття певного етносу, що виявляє самобутню сутність самим своїм існуванням.

Фенотип – сукупність всіх ознак і властивостей організму, що сформувалися в процесі його індивідуального розвитку.

Функціоналізм – напрямок у вивченні етнології, що започаткував англійський етнограф Б.Малиновський і направлений на вивчення функцій кожного елемента культури.

Фрустрація етнічна – психологічний стан етосу, що характеризується втраченою перспективою історичного розвитку, тривогою і невпевненістю у завтрашньому дні.

Харизма – надзвичайна властивість особистості (дар), що дозволяє людині очолювати суспільні процеси.

Цінності – характерні для особи чи етносу уяви про бажане, що визначають вибір можливих засобів його досягнення.

Цивілізація – рівень суспільного розвитку, організоване життя, виробництво продуктів споживання та засобів механічним способом; різні історичні типи людей (Давньоєгипетська, Давньоіндійська та інші).

Черняхівська культура – археологічна культура протослов'янського етносу, відкрита біля с.Черняхів (Київська обл.) у 1900 р. В.Хвойкою, що датується початком I тис. до н.е. – V ст. н.е.

Шовінізм – теорія, що складається з проповіді зверхньої національної винятковості і направлена на розпалювання міжнародної ворожнечі.

Язичництво – автохтонна релігія певного етносу.

Список рекомендованої літератури

1. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. – М.,1974.
2. Агеева Р.А. Страны и народы. – М.,1990.
3. Алексеев В.П. Этногенез. – М.,1986.
4. Алексеев В.П. Происхождение народов восточной Европы. – М., 1969.
5. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.,1989.
6. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих на Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К.,2000.
7. Баженов Л.В. Репресії проти етнічних поляків Поділля 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. у сучасних наукових і краєзнавчих дослідженнях.// Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.298-305.
8. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1999.
9. Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002.
10. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський П.Т. Походження слов'ян. – К.,1991.
11. Берндт Р.М. Мир первых австралийцев. – М.,1981.
12. Бонгард-Левин Г.М., Грановский Э.А. От скифии до Индии. – М.,1983.
13. Борисенко В.К.Весільні обряди та звичаї на Україні. – К.,1988.
14. Бромлей Ю.В.Очерки теории этноса. – М.,1983.
15. Бромлей Ю.В.Современные проблемы этнографии. – М.,1984.
16. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. – М.,1984.
17. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество – это народы. –

М.,1984.

18. Бромлей Ю.В. Этнические процессы: теория, история, современность. – М.,1987.
19. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністра Дністровського межиріччя II-IV ст. н.е. – К., 1972.
20. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000.
21. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – Тернопіль,2004.
22. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.,1995.
23. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.,1991.
24. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки. – К.,2003.
25. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України. – К,1993.
26. Дэвидсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры. – М.,1975.
27. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – У 4-х тт. – Львів, 1999.
28. Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. – М.,1969.
29. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.,1990.
30. Гумилёв Л. Этносфера: история людей и история природы. – М.,2004.
31. Гуменюк А.О. Особливості демографічних процесів на Правобережній Україні у 60-70-х рр. ХІХ ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2(4). – С.139-143.
32. Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х – на поч.30-х рр. ХХ ст. – К.,2004.
33. Завальнюк О.М. Хлібозаготівлі і голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині.// Голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. (Матеріали республіканської науково-практичної конфе-

- ренції). – Хмельницький, 1993. – С.34.
34. Залізник Д. Від склавів до української нації. – К.,1997.
 35. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів,1993.
 36. Кожоляно Г.К. Матеріальна культура населення Буковини. – К.,1988.
 37. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля (XIX-XX ст.). – К.,1980.
 38. Кугутяк М. Голодомор 1932-1933-го років на Наддніпрянщині і Західна Україна.// Україна соборна: Зб.наук.статей. – К.,2004. – Вип.1. – С.270-287.
 39. Культура и быт народов Зарубежной Европы. Этнографические исследования. – М.,1967.
 40. Ключевский В.О. Этнографические следствия русской колонизации Верхнего Поволжья... – В кн.: Ключевский В. Исторические портреты. – М.,1990.
 41. Лозко Г.С. Етнологія України. – К.,2004.
 42. Лурье С.В. Историческая этнология. – М.,2004.
 43. Львова Э.С. Этнография Африки. – М.,1984.
 44. Макарчук С., Турій С. Український етнос. – Л.,1990.
 45. Малые народы Индонезии, Малазии и Филиппин.//Под.ред. Чеботарёва Н.Н. – М., 1982.
 46. Малые народы Южной Азии.//Под.ред. Кудрявцева М.К. – М., 1978.
 47. Малий В.В. Демографічна ситуація на Поділлі.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський,2001. – С.416-423.
 48. Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004.
 49. Матейко К.І. Український народний одяг. – К.,1977.
 50. Моця О., Ричка В. Київська Русь від язичництва до християнства. – К.,1996.
 51. Мильников А.С. Народы Центральной Европы: Формирование

національного самосознання (XVIII-XIX вв.). – СПб.,1997.

52. Надольська В.В. Загальна етнологія: понятійно-термінологічний апарат. – Луцьк, 1999.
53. Народонаселение стран мира.// Под ред Козлова В.И. – М.,1984.
54. Народы Америки: Этнографический очерк. – М.,1959.
55. Народы мира: историко-этнографический справочник.// Под ред. Ю.В.Бромлея. – 1988.
56. Народы Юго-Восточной Азии.//Под.ред. А.А.Грубера. – М.,1966.
57. Нельга О.В.Теорія етносу. – К.,1997.
58. Огієнко І. Українська культура. – К.,1992.
59. Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К.,1998.
60. Очерки общей этнографии.// Под ред. С.П.Толстова. – М.,1968.
61. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К.,1996.
62. Поділля: іст.-етногр. Дослідження. – К.,1994.
63. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К.,1972.
64. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.)// За ред. В.Ю.Васильєва, С.Л.Калитко, П.М.Кравченка, Р.Ю.Подкура. – Вінниця, 1999.
65. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К.,1996.
66. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі. – К.,1975.
67. Пучков П.И. Население Океании. Этногеографический обзор. – М.,1967.
68. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за її межами (XVIII-XX ст.). – К.,1998.
69. Садохін А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М.,2003.
70. Садохин А.П. Этнология. – М.,2004.
71. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. – К.,2001.
72. Сергійчук В. Українці за межами імперії. – К.,1992.
73. Скоринов Н.М. Основы этнологии. – Хабаровск, 1998.
74. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К.,1995.

75. Соболев В.И. Материалы к курсу “Этнология”. – Новосибирск, 1996.
76. Современные этнонациональные процессы в странах Западной Европы. – М.,1981.
77. Страны и народы мира (Америка).//Под.ред. Андреева В.М. – В 20-ти т. – М.,1981.
78. Страны и народы мира (Австралия и Океания).//Под.ред. Андреева В.М. – В 20-ти т. – М.,1981.
79. Страны и народы мира (Африка).//Под.ред. Андреева В.М. – В 20-ти т. – М.,1981.
80. Страны и народы мира (Азия).//Под.ред. Андреева В.М. – В 20-ти т. – М.,1981.
81. Страны и народы мира (Европа).//Под.ред. Андреева В.М. – В 20-ти т. – М.,1981.
82. Таболина Т.В. Этническая проблематика в современной американской науке. – М.,1985.
83. Тавадов Г.Т. Этнология. – М.,2002.
84. Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998.
85. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М.,1978.
86. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX вв. – М., 1957.
87. Торукало В.П. Нация: история и современность. – М.1996.
88. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – М.,1953.
89. Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности. – М.,1970.
90. Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. М.-Л., 1966.
91. Українська еміграція: від минувщини до сьогодення.//Під ред. Б.Д.Лановика. – Тернопіль, 1999.
92. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.,1991.
93. Українці: історико-етнографічна монографія в 2-х книгах. – К.,1999.

94. Федьков О.М. Всеросійський селянський союз і політичні партії в 1906-1907 рр.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський,2003. – Т.11. – С.152-160.
95. Феномен нації. Основи життєдіяльності. – За ред. Б.Попова. – К.,1998.
96. Феномен Української культури. Методологічні засади. – За ред. В.Шинкарука, Є.Бистрицького. – К.,1996.
97. Філінюк А.Г. Українсько-російські відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII-XIX ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський,2001. – Т.6 (8). – С.129-139.
98. Фрайнберг Л.А. Индейцы Бразилии. – М.,1975.
99. Хоптяр Ю.А. Історична термінологія: Навчальний посібник. - Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008.
100. Шаревская Б.И. Старые и новые религии Тропической и Южной Африки. – М.,1964.
101. Шпажников Г.А. Религии стран Африки. – М.,1981.
102. Шпажников Г.А. Религии стран Западной Азии. – М.,1976.
103. Шпажников Г.А. Религии стран Юго-Восточной Азии. – М.,1980.
104. Этнические меньшинства в современной Европе. – М.,1997.
105. Этнические процессы в странах Зарубежной Европы. – М.,1970.
106. Этнические процессы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.,1988.
107. Этнические процессы и состав Передней Азии. – М.,1963.
108. Этнография.// Под ред. Ю.В.Бромлея. – М.,1982.
109. Этнология.// Под ред. В.В.Пименова. – М.,1994.
110. Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. – М.,1987.
111. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. – К.,1997.

ЗМІСТ

Передмова	3
Тема 1. ЕТНОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ СУМІЖНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ	5
Тема 2. ІСТОРІЯ ЕТНОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ	15
Тема 3. ЕТНІЧНА КАРТИНА СВІТУ	25
Тема 4. КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДІВ СВІТУ	33
Тема 5. НАРОДИ АВСТРАЛІЇ ТА ОКЕАНІЇ	43
Тема 6. НАРОДИ АЗІЇ	50
Тема 7. НАРОДИ АФРИКИ	61
Тема 8. НАРОДИ АМЕРИКИ	78
Тема 9. НАРОДИ ЄВРОПИ	90
Тема 10. НАРОДИ УКРАЇНИ	104
Тематика практичних занять	120
Питання для контролю, обговорення та дискусій	124
Навчальні та контрольні тести	126
Додатки	132
Словник термінів	145
Список рекомендованої літератури	152

Навчальне видання

Хоптяр Юрій Анатолійович

ЕТНОЛОГІЯ

Навчальний посібник

*Видання друге,
перероблене і доповнене*

Коректор
Комп'ютерна верстка
Макет обкладинки

А.Г. Федірко
С. І. Урбанюк
У.М. Зарицька

Здано в набір 27.08.08. Підписано до друку 19.09.2008.
Формат 60×84 1/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Умовн. друк. арк. 9,33. Обл.-вид. арк. 16,87.
Зам. № 920. Наклад 1000 прим.

Підготовлено до друку та віддруковано видавництвом **ПП “Медобори 2006”**
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./фак (03849) 2-20-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3025 від 09.11.2007